

BİRİNCİ GENEL SAVAŞTAN SONRA YAPILAN BARIŞ ANTLAŞMALARIMIZ

II

HİKMET BAYUR

I. SEVRES ANTLAŞMASINA DOĞRU

Sevr Antlaşması'na götüren olaylar zincirinin en belirli halkaları şunlardır: a) 1914-1918 genel savaşı sırasında Rusya, Fransa, İngiltere ve İtalya arasında, yapılmış olan gizli paylaşma antlaşmaları; b) Yine bu savaş sırasında anılan devletlerin yöneticilerince yapılmış olan açıklamalar; c) 1918 bırakışmasından sonra bu kimselerin düşüncelerini gösteren ve tutacakları yolu belirten belgeler; d) Yunan gücüne olan güven; e) Açık Osmanlı barış önermeleri; f) Gizli Osmanlı barış önermeleri.

a) *Gizli Paylaşma Antlaşmaları :*

Bunlar türlü eserlerde yayınlanmış olduğundan tekrarlamıyacağımız¹.

Bilindiği gibi Bolşevikler Rusya'da iktidara geldikten az sonra gizli antlaşmaları 23 ve 24 Kasım 1917'de yayınlamış ve red ettiklerini açıklamışlardı. Ancak çok geçmeden 13 Ocak 1918'de Lenin ve Stalin imzasiyle yayınlanan "13 sayılı dekre", yani irade ile Kafkas Ermenistanıyla, Osmanlı Ermenistan'ı dedikleri Doğu Anadolu illerimizde, yerinden oynatılmış halk yerlerine döndükten sonra, bir referandum yapılmasının ve daha sonuncunun ne olacağı bilinmeden bir Ermeni hükümetiyle milis'i kurulmasının kendilerince gerektiği açıklanmıştı.

Bir Ermeni milisine dayanacak bir Ermeni Hükümetinin yönetimi altında yapılacak referandumun hiç bir ciddiyeti olmayacağı besbelli idi ve o sıralarda Ermeniler, Rus ordusu eridikçe Doğu Anadolu'da Müslüman avına çıkmış bulunuyorlardı.

¹ Bk. bu arada Türk Devleti'nin Dış Siyaseti adlı eserimize (1938, S. 10 v.d.).

Buna ve ortaya attıkları “her ulusun kendi keskilini seçmek hakkı olduğu” ilkesini ne biçime sokup işlemez duruma getirdiklerine, âciz kalmadan hiç bir ülke ve ulusun bağımsızlığını tanımadıklarına bakarak bu “dekre” ile Komünist hükümetinin, gizli antlaşmaları hükümsüz saydığını açıkladıktan bir buçuk ay sonra Anadolu’da, Çar hükümetince kendisine ayırılan payı istemekte direnmesi doğal sayılabilir. Bundan önceki yazımızda (Bk. Belleten Temmuz 1965, sayı 115, S. 11-28) bu yönleri ayrıntılı olarak anmış ve sonra Bolşevikler’in yeni bir yenilgi üzerine Batum, Ardahan ve Kars’ı bırakmak zorunda kaldıklarını hatırlatmıştık.

1918 yazının sonlarında Batı cephesinde Alman orduları biteviye yenilmeğe başlayınca Bolşevikler zorla kabul ettikleri Brest-Litovsk antlaşmasının hükümsüz olduğunu bilitlemişler, ancak, çarcı generallerle savaşmaları ve iç karışıklıklar yüzünden Kafkas’a Batılılar’dan önce yetişemeyip bir süre bu bölge Batı devletlerinin ve en çok İngilizler’in elinde kalmıştır.

Bununla birlikte Bolşevikler ne bu bölgeden ne de Ermenistan adı vererek göz diktikleri Doğu Anadolu’dan vaz geçmiş değillerdir ve bu yolda daha epey çabalarda bulunacaklardır.

b) *Osmanlı ile savaştan Büyük Devletleri yöneltelerin savaş sırasındaki açıklamaları*² :

Yukarıda anılan gizli paylaşma antlaşmalarıyla beliren ihtirasları gördük. Bunların açığa vurulması konusunda düşman devlet adamları genel duruma göre davranmışlardır.

O sırada henüz yansız bulunan Amerika’nın Cumhur Başkanı Wilson 18 Aralık 1916’da savaştan devletlerden savaş amaçlarını sormuştu. Bize düşman devletler adına kendisine, Türkiye ile ilgili olarak 10 Ocak 1917’de şu karşılık verir: “Türkler’in kanlı zulmü altındaki ulusların kurtarılması ve kesin olarak Batı uygarlığına yabancı olan Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’dan çıkarılması”.

O sırada Rusya, Fransa ve İngiltere paylaşma konusunda anlaşmış bulunuyorlardı. Wilson’a verilen bu karşılık henüz gizli tutulan bu işi haklı gösterecek bir mânevi temel hazırlamak amacını güdüyordu.

² Bunlar dağınık olarak türlü eserlerde yayınlanmıştır. Burada topluca bir özetlerini vermeyi uygun bulduk.

Ancak aradan bir yıl geçince 1917 sonlarında genel durum çok değişmiş bulunur. Rusya'da Bolşevikler iş başına geçip gizli antlaşmaları, görünüşte olsun, tepmiş ve yayınlamışlardı, Rus ordusunda savaşmak gücü kalmadığı da açıkça görülmüştü. Bundan başka Rus cephesi savaşlarından kurtulan Almanların 1918 ilkbaharı için Batıda çetin saldırılara hazırlandıkları seziliyordu. Öbür yandan binbir vaatle ayaklandırılan Araplar'da gizli antlaşmaların yayınlanması üzerine doğan kuşkuşların giderilmesi ve Hint Müslümanlarını yatıştırarak orduya yazılmalarının kolaylaştırılması gerektiği düşünülür.

Bu etkenler dolayısıyla İngiliz Başbakanı Lloyd George 5 Ocak 1918'de hükümetinin savaş amaçlarını açıklayan söylevinde Türkiye için bir yıl öncekinden çok yumuşak bir dil kullanmayı uygun görür ve şunları der: "Türkiye'yi başkentinden ve Türk ırkının üstün durumunda bulunduğu Anadolu ve Trakya'nın zengin ve ünlü ülkelerinden mahrum etmek için savaşmıyoruz... Akdeniz'le Karadeniz arasındaki geçit, uluslararası ve yansız bir duruma sokularak İstanbul başkent olmak üzere Türk İmparatorluğu'nun Türk ırkının yurdu olan ülkelerde (in the homelands of the Turkish race) bırakılmasına itiraz etmiyoruz. Bizce ayrı ulusal durumlarının tanınması Arabistan, Ermenistan, Irak, Suriye ve Palestin'in hakkıdır". Burada ilk defa "Ermenistan" anılmaktadır. Daha önce Çar Rusyası bu sözcüğün kullanılmasını hiç istemiyordu.

Bundan üç gün sonra 8 Ocak 1918'de Başkan Wilson Amerikan Kongresine kendi barış programını açıklar. Türkiye'yi ilgilendiren 12 inci madde az çok Lloyd George'un söylediklerine benzer ve şöyledir :

"Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölgelerine itirazsız bir hükümranlık sağlanmalıdır; ancak Türk boyunduruğu altında bulunan öbür uluslara kesin bir güven içinde yaşama ile özgür ve engelsiz tam bir gelişme imkânı sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı uluslararası inancalar altında bütün ulusların tecim gemilerine açık kalmalıdır".

c) 1918 *Bırakışmalarından sonra İngiliz ve Fransız Düşünceleri :*

Yakın ve kesin bir zafere pek güvenilmediği ve yumuşaklığın gerekli sanıldığı sıralarda söylenen bu sözlerle bırakışmadan sonraki davranış ve tutumları karşılaştırmak çok ilginçtir. Önce İngiliz tutumunu ele alacağız.

30 Ekim 1918'de Mondros bırakışması imzalanmıştır. Bağlaşık-ların donanması da 13 Kasımda İstanbul'a varacaktır. Bundan dört gün önce 9 Kasımda, henüz İzzet Paşa hükümeti işbaşındadır, içinde Hayrı (adliye) ve Cavit (maliye) Beyler gibi ittihatçılar, Fethi Bey (Okyar) gibi İttihat ve Terakki'den yeni ayrılmış bir dahiliye nazırı vardır. İzzet Paşa ile Rauf Bey (Orbay) da resmen İttihat'ta kayıtlı olmamakla birlikte ona eygin diye tanınmışlardır. Dolayısıyla İngiltere hükümeti İstanbul'da İttihatçıları işbaşında bilmekte veya saymaktadır.

Bu 9 Kasım günü, İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, İstanbul'a girmek üzere bulunan donanma komutanı Amiral Galthorp'a özel mektup biçiminde gönderdiği yönergenin sekizinci bölüğü şöyledir :

“En büyük ihtimale göre İstanbul'da şimdiki hükümeti düşürüp iktidara geçmek isteyen, sözde muhalefet partisinin üyeleriyle karşılaşacaksınız. Bu gibi teklifleri kabule pek müsait olmamalısınız. Gerçekten Türkiye'de her zaman İttihat ve Terakki Komitesine karşı bir muhalefet bulunmuştur, ancak Kâmil Paşa'nın ölümünden sonra bu parti, önderlik edebilecek herhangi bir şahsiyetten mahrum kalmıştır ve şu inançdayım ki bu partinin bugünkü koşullar varken işbaşına geçmesi ancak bize zarar verecek bir iç dağılış ve kargaşalıkla sonuçlanacaktır. Bundan başka besbellidir ki İtilâf³ dostu geçinen böyle bir parti, komite (I. ve T.) hükümetini devirirse, ihtilâlden beri İsviçre, Paris ve başka yerlerde yaşayan türlü üyelerini menfalarından geri çağıracaktır. Bunlar Batı Devletlerine olan bağlılıkları dolayısıyla yurtlarından ayrılmak zorunda kaldıklarını, görünüşte az çok makul sayılabilecek biçimde, ileri sürebileceklerdir ve bu gibi politikacıların kuracakları bir hükümete, İttihat ve Terakki'ce kurulmuş bir kabineden daha yumuşak barış koşulları yüklemek mânevi zorunluğu az çok yaratılmış olacaktır. Majeste (İngiliz) hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barış hakkındaki düşünceleri sert ve kesindir; ve inancımıza göre sağlam ve doğru ilkeler üzerine kurulmuş bulunan ve uygulanmaları milyonlarca zavallı insanın gelecekteki mutluluğunu sağlayacak olan barış koşullarının yürütülmesi içinde yanlış bir duruma (false position) düşmeyi istemiyoruz. Bu yüzden bırakışmanın uygulanacağı süre boyunca İttihat ve Terakki Komitesi hükümetinin iş başında kalması ve ileride yüklenilecek olan barış koşullarının zil-

³ Burada İngiltere, Fransa ve İtalya için kullanılmıştır.

letine katlanması daha iyi olur. Dolayısıyla siz onların (İttihatçıların) düşmesini çabuklaştıracak hiç bir davranışta bulunmamalısınız, bununla birlikte elbette onları desteklemez veya işbaşında kalmalarını sağlamaya çalışmazsınız. Türkiye'nin Avrupa ve Anadolu'da yeniden kurulması işinin bir Komite (I. ve T.) dışı hükümete mi verileceği konusu bugünkü göreviniz alanı içinde değildir".⁴

Bu belge bırakılmadan sonraki İngiliz davranışını ve Sèvres antlaşmasının öldürücü koşullarını anlamaya yarar. Bununla birlikte Londra hükümetinin Türk durum ve sorununu ne aşama yanlış gördüğünü de açığa vurur. O sanmıştır ki Türk ulusu artık kıpırdanamıyacak bir duruma gelmiş olup her koşulu boynu bükük kabul edecektir ve bundan ötürü onun içinden yanat edinmeye çalışmak bile gereksizdir. Bu düşünce ile olacak, İngilizler bir süre yurt dışında bulunan İttihat ve Terakki muhaliflerinin ülkeye dönmelerine izin vermemiş, ve ancak içeride kıpırdamalar olmaya başlayınca muhaliflerden yardımcı aramaya koyulmuşlardır. "Milyonlarca zavallı insanın gelecekteki mutluluğunu sağlamak" düşüncesine gelince 1918 bırakılmasıyla 1922 Türk zaferi arasında geçen dört yıl boyunca binlerce ve binlerce Türk, Rum, Ermeni, Arap, İngiliz ve Fransız'ın ölmüş ve sakatlanmış olması bunun boşluğunu göstermeye yeter. Balfour'un ileri sürdüğü düşüncelerin yalnız biri gerçekleşmiştir; o da başında değerli bir önder bulunmayan İttihat ve Terakki muhalefetinin işbaşına geçmesiyle ortalığın karışacağı sözüdür; Sultan Vahidettin ve Damat Ferit Paşa elinde ülke gerçekten karmakarışmıştır, ancak bu da İngilizlerin istek ve desteğiyle yapılmıştır.

Şu kadar var ki 13 Kasım'da, Bağlaşık donanmaların İstanbul önüne geldikleri sırada, İzzet Paşa ve arkadaşları işbaşından çekilmiş ve yerlerine İttihat ve Terakki ile bir ilgisi olmayanlardan kurulmuş olan Tefvik Paşa hükümeti geçmişti, bunun üzerine İngilizler, iktidarda kalmalarını istedikleri İttihatçıların, gerekli bulduklarını ve ele geçirebildiklerini savaş suçlusu ve Ermeni katili diye hapsedecekler ve bunların çoğunu Malta'ya sürecektir. Almanya'ya kaçmış olanların da yargılanmak üzere geri verilmesini isteyecekler, daha sonra ise 1920 başlarında Bolşevikler'e karşı onlarla anlaşmak yolunda bir deneme yapacaklardır.

⁴ "Documents on British Foreign Policy 1919-1939", First series C. IV, belge 471'e not 3. (S. 709).

Balfour yönetmeliği başbakan Lloyd George'un siyasasının bir açıklamasıydı. Onun ne aşama Türk düşmanı olduğunu o, sırada savaş bakanı olan Churchill anarken Yunanlılar'a olan güven ve bağlılığını da anlatır⁵. Özet olarak Lloyd George, Rumları geleceğin büyük ulusu ve Doğu'da Batı uygarlığının temsilcisi saymakta, kendilerine verilecek ülkeleri doldurup sayıları 20 milyona çıkacağını, Doğu Akdeniz'de İngiltere için bir dayanak olacaklarını sanmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki nasıl XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısında İngiltere Rusya'ya ve Slav acununa karşı Osmanlı devletini bir duvar gibi kullanmak istemişse, XX'inci yüzyılda Lloyd George bu görevi Yunanistan'a yüklemek istemiştir.

1922 Türk zaferine dek bu siyasa yürütülecektir. Şu yön unutulmalıdır ki İngiltere'de buna karşın olanlar çoktu ve bu yolda Hindistan Bakanlığı ile ordu çevreleri başta bulunuyorlardı; hele bu sonuncular Rumlar'ın Türkler'in hakından gelebilecekleri düşüncesini saçma buluyorlardı. Churchill'in Ocak 1919'da savaş bakanı olduktan sonra İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı Sir Henry Wilson'la birlikte tutmak istediği yol şöyle özetlenebilir⁶: Kafkas'dan çekilmek, Türkiye ile, ona İngiliz dostluğunu gösterecek bir barış yapmak, Bolşevik düşmanlarını silâhlandırmak ve Bolşevikler'e komşu bütün devletleri onlara karşı diplomatik ve askerî birlik halinde toplamak ve onlara İngiltere ile türlü devletlerin desteğini sağlamak.

Bu yön her şeyden önce İngiltere'nin destekleyeceği bir Osmanlı-Kafkas devletleri bağdaşması demektir.

Bu siyasa ile kısmen olsun ilgili olarak 1919 yazında Rusya'ya egemen olacağı sanılan Çarcı komutanlarından Amiral Kolçak'ın hükümetini tanımak için Bağlaşıklar'ca ileri sürülen koşulların beşincisi şöyle idi: "Eğer Rusya ile Estonya, Lettonya, Litvanya, Kafkas ve Hazer ötesi⁷ ülkeleri arasındaki ilişkiler çabucak bir anlaşma yolu ile çözümlenemezse bu iş Cemiyet-i Akvam⁸'in yardımıyla ve onunla danışarak yapılacaktır. Ve böyle bir anlaşmaya varılıncaya kadar Rusya hükümeti bu yerleri özgür saymayı ve oradaki edimsel hükümetlerle Bağlaşıklar arasında var olabilen ilişkileri tanımayı kabul eder"⁹.

⁵ W. Churchill, "La Crise Mondiale" IV, 387 (Payot Paris 1931).

⁶ Bk. Aynı eser, s. 169.

⁷ Yani Rus Türkistan'ı.

⁸ Birleşmiş Milletlerin ilk biçimi.

⁹ Aynı eser, s. 238.

Churchill-Henry Wilson siyasası Türkiye'yi de içine alan bir toplulukla Bolşevikleri yenmeyi denemeye varıyordu.

1920 yılı başlarında bu yolda, görünüşte olsun, olumlu bir adım atılmak istenilmiştir. Avrupa'ya kaçmış olup savaş suçlusu ve Ermeni katili diye yargılatılmak istenilen Talât ve Enver Paşalar gibi İttihat ve Terakki büyükleriyle bir takım İngiliz işyarları temas aramışlardır ve bu işden Churchill'in de haberi vardır. İngiliz önermeleri şöyle toplanabilir¹⁰ : İstanbul ve çoğunluğu Türk olan yerler Osmanlı'da kalacak, o da Mısır, Afgan ve Hind'de İngiltere'ye eygin etkide bulunacak, Kafkas'daki hükümetlerle işbirliği yaparak Bolşeviklerin İran'a saldırmalarını önleyecek.

Churchill ile Henry Wilson'un bir yıl önce düşündükleri siyasaya uygun olan bu önermenin sonu getirilmez, çünkü artık iş işden geçmiştir, Yunan İzmir'e çıkmış, Fransız Çukurova'ya dalmıştır. Lloyd George bu yolda yürümeyi istemediği gibi istemiş olsaydı da artık bu gidişi değiştiremezdi. İngiltere için en büyük tehlikeyi Bolşeviklikte gören Churchill, Türkleri tatmin ederek onlara karşı kullanmayı düşünürken başta hem Türkleri, hem de Bolşevikleri ezmek amacını gütmüş olan Lloyd George bu iki işin birden yürütülemediğini anlayıp birinden vaz geçmek zorunluğunda kalınca Churchill'in aksine olarak Bolşevikler'le anlaşmaya çalışmış ve Türkleri ezmek çabasında direnmeyi uygun görmüştü. Sonda İngiltere her iki yönde de başarısızlığa uğrayacaktır.

1920 yılı başlarında İngiltere'de beliren bu gibi düşünceler Ankara'da da ufak da olsa bir takım ümitler belirmesine yol açmıştır. Mustafa Kemal'in Ermenistan savaşına girişmek isteyen Kâzım Kara Bekir'e gönderdiği 6 Mayıs 1920 günlü teldeki şu bölek bunu gösterir¹¹.

“1) Sulh Konferansının hakkımızda ittihaz edeceği mukarrerat (vereceği kararlar) suret-i katiyede tevazzuh edinceye (kesin olarak belirinceye) kadar düvel-i itilâfiyeyi (İngiltere ve bağlaşıklarını) bizimle itilâf ihzarı (anlaşma hazırlamak) imkânından mahrum etmeye dahilî ve haricî vaziyet-i hazıramız şimdilik müsait değildir”.

¹⁰ Bk. Hüseyin Cahit Yalçın'ın Tanin Gazetesinde 15 Ekim 1944'den bu yana “Tarihî Mektuplar” adıyla yayınladığı belgelere (tefrika 52).

¹¹ K. Karabekir, S. 707.

Bundan beş gün sonra 11 Mayıs'ta Osmanlı'ya yüklenmek istenilen barış koşulları Paris'te Tefik Paşa'ya bildirilir ve bunlar bu ayın ortalarında Ankara'da da öğrenilir; böylelikle o zamanki düşmanların Türklüğü yok etme kararı ve, bir kaç ay önce İngiltere'de görülen yumuşak siyasa belirtilerinin sonuçsuz kaldığı kesin olarak anlaşılır.

Fransız tutumuna geçelim.

1918 bırakışması sırasında Fransız tutumu, Washington'daki Büyükelçi Jusserand'ın Amerikan dışişleri Bakanı Lansing'e verdiği, barış konusunu inceleyen, 29 Kasım 1918 günlü belgede görünür¹². Orada Türkiye'yi ilgilendiren kısım, Avusturya-Macaristan'ı ilgilendirenden sonra gelmektedir ve şöyledir:

“Türkiye için de evleviyetle öyledir, onun baştan başa yeniden düzenlenmesi ve bununla birlikte öbür devletlerinkinden büsbütün başka olan iç rejimine karışılması veya el konulması (müdahale-intervenir) gözönünde bulundurulmalıdır. Oradaki ulusların keskili üzerinde tartışma işini Kongreye¹³ bırakmak daha uygun görünüyor, çünkü onlarla ön-barış (veya barış mukaddematı-préliminaires de paix) imzalanırsa bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yani yüzyıldan uzun bir süre boyunca cinayetler işlemiş, kötülükleri alabildiğine çoğaltmış ve bir çok kez uygar Büyük Devletler arasında tartışma konusu olmuş olan bir rejimin olduğu gibi kalması demek olur. Öbür yandan Türkiye adına (antlaşmayı) tasdik edecek yetkili meşru bir makam nasıl bulunabilir? Bu İmparatorlukla barış görüşmeleri yapmak sıkıntısına katlanmadan Bağlaşıkların Osmanlı İmparatorluğu topraklarının keskilini tesbit etmeleri daha iyi olmaz mı?”.

Bu yazıda açık bir karşıtlık ve anlamsızlık, hattâ Amerika Cumhurbaşkanı'nı pek anlayışsız sanmaya varan bir aldırışsızlık vardır. O da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki türlü uluslarla bir ön-barış imzalamanın İmparatorluğun olduğu gibi kalması sonucunu doğuracağı sözüdür. Gerçektense bunun yapılması, yani meselâ, Fransa'yı Suriye dolayısıyla asıl ilgilendiren Araplar'la bir ön-barış imzalanması İmparatorluğun olduğu gibi kalması değil parçalanması demektir. Andı-

¹² Metin: “Le Président Wilson et le réglemeñt franco-allemand” adlı eserde s. 42'de bulunur. Eser Başkan Wilson'un özel belgelerini kapsar ve Ray Stannard Baker'ce toplanmış ve yorumlanmıştır (P. -L. Alleux çevirmesi- Payot).

¹³ Barış Konferansı anlamında.

ğımız belge ile güdülen amaç, Amerika'nın Araplar'la anlaşıp, gizli antlaşmalarla hazırlanmış olan paylaşmaya engel olmasını önlemektir.

Kendisiyle "barış görüşmeleri yapmak sıkıntısına katlanmadan" Osmanlı İmparatorluğu'nun keskilini tesbit etmek isteğine gelince, gariptir ki savaşı kazanan Büyük Devletler arasında ilk olarak Fransa bizimle görüşüp anlaşmak zorunda kalmış ve bu yüzden bağlaşıklarınca çok kınanmıştır. T. B. M. Meclisi hükümetiyle Mayıs 1920'de yirmi günlük bir bırakışma imzalandığı gibi, Haziran ve Ekim 1921 de Kamutay dışişleri komisyonu sözcüsü Franklin-Bouillon'u Ankara'ya iki kere göndermiş ve 20 Ekim 1921'de Kilikya'nın boşaltulmasını gerektiren anlaşmayı imzalamıştır.

İtalyan durumu üzerinde ayrıca durmayacağız. Bu devlet Antalya ve Söke yönlerine el koymak ve bâzen içerilere kadar sokulmakla Yunanlar'ın İzmir'e gönderilmeleri için bir bahane yaratmıştır. Ancak iç durumu çok karışık olduğundan girdiği yerlerde elden geldiği ölçüde bir konuk gibi kalmak ve bir işe karışmamak yolunu tutmuştur.

d) *Yunan gücüne olan güven :*

Sèvres antlaşma tasarısının son aşama ağır koşulları her kesce bilinmektedir. Anadolu'nun bir çok yerinde Padişah ve Damat Ferit Paşa'ca kıskırtılan ayaklanmalarla Mustafa Kemal ile Büyük Millet Meclisi'nin yola getirilemeyeceği anlaşıldığından ve Büyük Devletler de güçlü ordular gönderecek durumda bulunmadıklarından antlaşmanın uygulanması Yunan ordusunun çabasına kalır ve onun 22 Haziran 1920'de bu amaçla başlayan saldırısı 9 Eylül 1922'de bilinen biçimde sona erince Sèvres tasarısı da gömülmüş bulunur.

e) *Açık Osmanlı Barış Önergeleri :*

Bunların en eskisi 12 Şubat 1919'da Sadrazam Tevfik Paşa'ca İstanbul'daki Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan komiserlerine verilenidir ve daha sonra verilecek önergelere az çok örneklik etmiştir. Bunlar çok yerde yayınlanmış olduğundan üzerinde uzun durmayacağız. Temel ilkeleri bir sürü ayaklanma ile Osmanlı devletini yıpratmış olan Arap illerinin, buna rağmen, Hilâfet bahanesiyle Osmanlıyla ilgili kalması ve devletin en büyük dayanaklarından biri olan Doğu Anadolu'nun bir kısmının Ermenistan'a verilmesidir. Bundan başka Tevfik Paşa, İstanbul gazetelerince bile yayınlanmış olan gizli antlaş-

maları bilmemezlikten gelerek, Arap illerini şu veya bu biçimde Osmanlı'ya bağlı tutmak için Büyük Devletlerin ülke katmak isteğinde olmadıklarını pek safca ortaya atmaktadır.

Bu gibi önermeler "Misakı Milli" ile karşılaştırılınca Anadolu'da kongrelerde beliren anlayışın ne aşama üstün olduğu görülür.

f) *Gizli Osmanlı Barış Önermesi :*

4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa ilk kez Sadrazam olur. 30 Martta İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'u (Kaltorp) görüp ona Osmanlı devletini İngiliz işgal ve himayesi altına koyan bir önerge verir. Buna göre Osmanlı'nın durumu 1914'den önceki Mısır durumuna benzeyecektir. Önerge Padişah ve Damat Ferit'ce hazırlanmıştır, bir acıplığı de Rumeli-i Şarki'nin bu biçime sokulacak olan Osmanlı'ya geri verilmesidir. Bundan bir süre sonra 8 Eylül 1919'da Damat Ferit Calthorpe'un yerinde bulunan Amiral Webb'e bu yönü bir kez daha hatırlatır. Doğal olarak bunlardan bir sonuç çıkmaz çünkü Padişahla Sadrazamının bilmeleri gerektiği gibi İngiltere savaş sırasında öbür bağlaşıklarıyla yapmış olduğu gizli antlaşmalarla bağlıdır. Ancak bu gibi önermeler o zamanki düşmanlara Osmanlı devletinin ne ölçüde alçalmaya hazır ve istekli olduğunu göstermekle barış antlaşmasının alabildiğine ağırlaştırılmasında sakınılacak bir yön olmadığını anlatmış olur.

Padişah - Sadrazam önergesinin türkçe çevirimini "Atatürk, Hayatı ve Eseri" adlı eserimizde verdiğimizden burada tekrarlamayacağız¹⁴ (S. 270 v. d.).

10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşmasını imzalayan devletin başında resmen bu gibi adamlar bulunmaktadır. Ankara'da gerçekten iş başında bulunanlar ise durumu iki yıl içinde düzeltereklerdir.

II. MOSKOVA ANTLAŞMASINA DOĞRU

Bu antlaşmayı imzalayacak olan Türkiye ve Rusya 1914-1918 savaşında birbiriyle çarpıştıktan sonra her ikisi de yenilerek hattâ ezilerek savaştan çıkmışlardı. Her ikisinin de o sıradaki düşmanları aynıydı, bunlar savaşı kazanmış olan Batı Avrupa'nın üç Büyük Dev-

¹⁴ Fransızca metin için Bk. "Documents on British Foreign Policy 1919 - 1939", First series vol. IV, 1919, Belge 507'ye not 3 ve bu belgenin., 4. ve 5. bölüklerine. S. 754 v.d.

letiyile Yunanistan gibi onların uydulariydi. Buna göre Komünist Rusya ile, o zaman denildiği gibi Kemalist Türkiye'nin çarçabuk anlaşıp işbirliği yapmaları doğal sayılmıyordu ve öyle de sayılıyordu. Ancak bunun gerçekleşmesi güç, uzun ve çetin olacaktır ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesinden ancak iki yıla yakın bir süre sonra elde edilebilecektir (19 Mayıs 1919-16 Mart 1921). Bunun nedenleri aranırca şunlar görülür: Komünist Hükümeti biteviye aldatici vaatlerle yanat kazanmayı, aldattıklarını dilediği gibi kullandıktan sonra vaatlerini hiçe saymayı gelenek ve görenek edindiği gibi her ülkeyi yutmaya ve Komünistleştirmeye kalkışmaktaydı. Moskova'dakiler başta, Türk ulusal hareketini bir hiç saymışlar ve Türkiye'yi de yutabileceklerini ummuşlardır. Hiç olmazsa, epey zaman Rusya Türkler'i için yaptıkları gibi, Anadolu Türkler'ini de kendi menfaatleri uğrunda kullanmayı ve sonra yutmayı düşünmüşler ve bu oyunu yurt dışına çıkmış olan ve hattâ İstanbul'da bulunan İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle anlaşarak yapabileceklerini sanmışlardır. Kâh da bu sonuncuların Batılılarca kendilerine karşı kullanılacakları korkusuna kapılarak telâşlanmışlardır.

Şu yön de dikkate değer. Bolşevikler başta Anadolu'ya önem vermek istememişler ve daha çok Enver ve Cemal Paşalar gibi yurt dışında ve Kara Vasıf ve Baha Sait gibi İstanbul'da bulunan kimselerle iş görmeği uygun bulmuşlardır. Amaç köksüz ve yarı köksüz kimseleri daha kolay ellerinde oynatabilmektir. Mustafa Kemal'le ise, en geç ve hattâ onu Anadolu'da kışkırtıp besledikleri Komünist akımı içinde boğmaya çalıştıktan sonra, dostluk kurmaya âdeta zorla yanaşmışlardır.

a) *Rus Komünist Hükümetinin Kuvayı Milliye ile ilk açık ilgisi :*

13 Eylül 1919'da, Sivas Kongresi sona ermiş ve Padişahla Babıâli'ce Sivas'ı basıp Mustafa Kemal ve yanatlarını yakalamakla görevlendirilmiş olan Harput valisi Ali Galip kaçmak zorunda bırakılmış olduğu bir sırada, Rus dışişleri komiseri Chicherin'in Türk işçi ve köylüsüne bir çağrısı yayınlanır¹⁵.

O sırada Bolşevik Hükümetinin durumu sıkışıktır. Kuzey'de Petrograd'ı tehdit eden Yudenic, Doğu'da Kolçak ve Güney'de Denikin gibi çarcı komutanlarla henüz savaşmaktadır.

¹⁵ Metin : "Soviet Documents on Foreign Policy" Oxford 1915, c. I s. 164 v.d.

Çağrının ana çizgileri aşağıdadır :

“Türkiye işçi ve köylüsü yoldaşlar! Ülkeniz daima bir ordugâh durumunda bulundu. Avrupa Büyük Devletleri sizi anarken hep “hasta adam” diyorlar, ancak sizi iyileştirmek için bir şey yapmıyorlar, bunun tersine sizi bu durumda tutmak çabası içindeler, çünkü onların her biri sizi Avrupa’dan çıkartmak, Boğazlar’ı ele geçirmek ve hiç olmazsa kanınızın özünü kurutmak, sizi şahsiyetinizden etmek ve tutsak durumuna düşürmek isteğindedir.

“İçinizde, kendi gücünüzle Avrupa’da kalabileceğinizi sananlar yanılmaktadırlar.

“Avrupa’da görünüşte bağımsızlığınızı koruyabildiyseniz bunu coğrafya durumunuza ve size saldıran eşkiyanın kendi aralarında boğuşmalarına borçlusunuz. Bu yüzden yurdunuzun idam hükmü daha uygun bir zamana bırakıla durmuştur.

“Ama bu zaman şimdi gelmiştir.

“Acun savaşı başlayınca işbaşında olanlarınız sizi, ilk fırsatta boyunduruk altına almayı düşünen, Almanya ile işbirliğine sürüklediler; onların Almanya ile işbirliği yapmaları bir tesadüf sonucu olarak yersiz değildir, çünkü Rusya’yı savaşa sürüklemek için İngiltere ve Fransa ona İstanbul’u vadetmişlerdi ¹⁶.

“İstanbul’un keskili önceden kararlaştırılmıştı.

“Bundan da önce İstanbul sorumu tarihsel bir miras gibi Rus Çarları’nın fütihat tasarılarında yer tutmaktaydı ¹⁷. İkinci Nikola’nın tahttan indirilmesinden sonra da, sözde sosyalist Kerenski’nin hükümeti de “İstanbul Rusya’ya” sözüyle (slogan) savaşa devam yolunu tuttu.

“Ancak siz Türkiye işçi ve köylüleri biliyorsunuz ki Ekim devriminden, yani egemenliğin işçi ve köylülerin eline geçmesinden sonra, Rusya Hükümeti her türlü fütihat isteğinden olduğu gibi İstanbul üzerinde de her türlü istekten vaz geçmiştir.

¹⁶ Burada iki yanlış var: 1) Savaşı Sırbistan’ı Avusturya’ya karşı korumak için Rusya çıkarmış ve Fransa ile İngiltere’yi o sürüklemiştir. 2) Başta, Bolşevikler’in yayınladıkları belgeler olmak üzere, bütün belgeler İstanbul ve Boğazlar’ı Rusya’ya bırakan gizli antlaşmaların savaşa girildikten sonra ve uzun tartışmalar sonucunda Rusya’nın isteği ve direnmesi üzerine imzalandığını göstermektedir. Chricherin’in bunları bilmemesi imkânsızdır.

¹⁷ Bu yön doğrudur, ancak ikinci acun savaşı sonunda 1945’de Stalin’in Boğazlar’da üs istemesi bu “tarihsel miras”dan komünistlerin de vaz geçmemiş olduklarını gösterdi.

“Sovyet Rusya’nın işçi ve köylü hükümeti bütün gizli antlaşmaları yırtıp acunun kapitalist zalimlerine karşı bütün mazlum ulusların bağımsızlık uğrunda savaşılarını destekleyeceğini açıkca bildirdi. O, genel olarak hiç bir gizli antlaşmayı ve özel olarak da Türkiye ve İran’ı ilgilendiren gizli antlaşmaları tanımıyor.

“Sonda İtilâfın¹⁸ soygunculuk işinde tek önürdeşi olan Almanya ezildi. Küçük ve büyük İslâm devletlerine el koyup onları tutsak durumuna sokmak yolu İngiltere’ye açıldı. O, İran, Afganistan, Kafkas ve sizlerin yurdunda işleri dilediği gibi yürütmektedir. Hükümetinizin Boğazlar’ı İngiltere’ye teslim ettiği gün, bağımsız Türkiye’nin, Avrupa kıtasındaki tarihsel Türk İstanbul kentinin ve bağımsız Osmanlı ulusunun son günü olmuştur.

“Türkiye’deki işçi ve köylü yoldaşlar!

Yurdunuzun bu güç ve korkulu anında kendi kendinize hiç sorunuz mu: Yurdumuz ve biz neden bu aşama acı bir durumdayız? Siz Asya ve Avrupa’nın en korkusuz savaşçı uluslarından birisiniz. Bütün yaşantınız boyunca kanınızı bağımsızlık uğrunda akıttınız. Son olarak da ümitsizlik içinde en güçlü müstebidi (despote), Sultan Hamid’i tahtından atıp bir meşrutiyet hükümeti kurdunuz. Ancak bütün bunlar size yaramadı ve şimdi İngiliz boyunduruğu altında inlemektesiniz.

“Bütün bunlar neden böyle oldu?

“Çünkü her zaman yurdunuzun keskilini açgözlü ve satılmış bir avuç kimsenin elinde bıraktınız ve bugün de bırakmaktasınız; onlar da yurdunuzu ve onunla birlikte sizleri, eş ve çocuklarınızı, haklarınızı ve onurunuzu kendilerine en çok para veren herhangi bir Avrupa Büyük Devletine satmışlardır ve satmaktadırlar.

“Eğer Sadrazam İngiltere’den altın alıyorsa ülkenin siyasasını onun istediği yola sokmaktadır.

“Neden son yöneticileriniz Türkiye’nin keskilini bugün perişan olan Almanya’nın keskiline bağladılar?

“Çünkü ülkenizi bu gün şerefsiz duruma düşmüş, İslâm’ın sözde koruyucusu, kendi ülkesini harabetmiş olan Wilhelm’in istediği yöne götüren bir avuç kimse yeniden bulundu.

“Böylelikle ülkeniz ve sizler ufak bir sömürücü paşalar takımının elinde oyuncak oldunuz. Ve sizin talihsiz parlâmentonuz da altının,

¹⁸ İngiltere, Fransa, İtalya için kullanılmış.

rütbenin, unvanların esiri olan aynı sömürücü paşaların toplandıkları yer oldu.

“Kurtuluş nerededir?

“Ülkenizin ve haklarınızın iç ve dış vurgunculardan kurtarılması kendi elinizdedir. Ne sizin savaş partiniz¹⁹ ne de demokratik geçinen herhangi başka bir parti sizi kurtaramaz, nasıl ki Scheidemann’ın Sosyal Demokrat partisi Almanya’yı, Fransa ve İngiltere’nin kapitalist vurguncularının elinden kurtaramadı. Sizin Ishtifak ve Etlaf²⁰ partileriniz sizi kurtaramıyacıkları gibi bağımsızlığınızın mezarını daha da derin kazacaklardır.

“Yurdunuz rüşvet yiyen paşaların ve ilkesiz partilerin elinde buldukça sizin için kurtuluş yoktur.

“Bir defa olsun kesin olarak anlamalısınız ki siz emekçi sınıflar yurdunuzun bedeni ve ruhusunuz. İşçi ve köylüler, yurdu besleyen, zenginleştiren ve tehlike baş gösterince onu düşmana karşı kanınızla koruyan sizlersiniz.

“Buna göre ülkenizin keskili sizlerin elinde bulunmalıdır; toprağınızın efendileri olmalısınız, ve sizler, yalnız sizler ülke için şu veya bu kanunu çıkarabilirsiniz; bunu emekçi sınıfının esenliği ile ilgilenmeyen asalak (tufeylî) sömürücüler, büyük toprak sahibi paşalar, fabrikatörler, tecimerler ve ilkesiz ve kararsız partiler yapamazlar.

“Türkiye’nin işçi ve köylü yoldaşları!

“Rusya’yı yabancı eşkiyaya —Avrupalı eşkiya— satan yerli soyguncu vampirlerin iğrenç kötülüğünü görmüş olan kardeşleriniz Rus işçi ve köylüleri²¹ hükümet dizginlerini kendi ellerine almaya karar vermişlerdir. Ve şimdi yaklaşık olarak iki yıldan beri kendi hükümetleri, emekçiler hükümeti için savaşmaktadırlar. Sovyet Rusya’da emeğin sermaye üzerine zaferinin tam olacağı saat yakındır ve emek düşmanları saldırılarını durduracaklardır.

¹⁹ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne işaret.

²⁰ İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf partilerinin belge Rusca’dan İngilizceye çevrilirken yanlış yazılmış adları.

²¹ Dikkate değer bir yön hep “Türkiye işçi ve köylüleri” denildiği halde “Rus işçi ve köylüleri” deyiminin kullanılmasıdır. Eğer aynı biçime uyularak “Türk işçi ve köylüleri” denilse bunun Kırım, Azerbaycan, Türkistan gibi ülkelere de şamil olabilmesinden, bunun da bu Türk ülkeleri işçi ve köylülerinin aynı şeyi yapmaya kışkırtılmış olmasından çekinildiği anlaşılmaktadır. Nasıl ki başlangıçta azıcık serbest bırakılan bütün bu ülkeler pek çabuk birer Rus sömürgesi durumuna getirilecektir.

“Ancak bu yetmez. Acunu tutsak durumuna düşürmek isteyenlere karşı bütün acun emekcilerinin birleşmesi gerekir.

“Buna göre bütün bunları geçirmiş olan Sovyet Rusya işçi ve köylülerinin hükümeti böyle kesin, güç ve korkulu bir saatta sizlere kardeşce bir el uzatmakta, tâ ki birleşik kuvvetlerle Avrupa’lı vur-guncuları dışarı sürelim ve içeride mutluluklarını sizlerin sefaleti üzerine kurmaya alışık olanları yok edip güçsüz bırakalım”.

Besbellidir ki bu çağrı o sırada Anadolu’nun dört bucağını dolaşan Komünist propagandacılarına yönetmelik olsun diye çıkarılmıştır. Mustafa Kemal’in, Heyet-i Temsiliye’nin ve Anadolu’daki ileri gelenlerin bu çağrı ile ilgilendiklerini, hattâ onu duyduklarını gösteren bir kanıt yoktur, biz de daha sonra bu yolda bir şey duymadık.

Çağrının en dikkate değer yönü Mustafa Kemal’in yönelttiği “Müdafaa-i Hukuk” örgütleri ile “İttihat ve Terakki” ve “Hürriyet ve İtilâf” partilerinin eş tutularak alabildiğine batırılmasıdır. Bir tüm olarak “Paşalar” a saldırılırken Avrupa’lı emperyalistlere karşı duran Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşalarla, İstanbul’da Damat Ferit ve benzeri Paşalar arasında hiç bir ayrılık gözetilmemesidir.

Bu çağrının yayınlanmasından bir ay kadar önce Erzurum Kongresinde ordunun ortadan kaldırılmasını ve yurt savunmasının yersel milislere bırakılmasını öneren Sürmene murahhası Komünist Ömer Fevzi’nin çabası bu çağrı ile bir arada gözönünde tutulursa o sırada Rus hükümetinin tek amacının Anadolu’yu anarşik bir durumda tutmak ve Türk ulusunu tam bir ümitsizlik ve şaşkınlık içinde her türlü örgüt ve dayanaktan yoksul bırakarak bulanık suda balık avlamak imkânını sağlamak olduğu görülür. Hele ki 1919 sonbaharında İngiltere ve Bağlaşıklarının Kafkas’dan ve Samsun bölgesinden çekilmiye ve bütün güçlerini Mustafa Kemal’in yanında toplanan kuvvetin Ege’de Yunan’a karşı çarpışanlarla bağlantı kurmasını önlemek için İstanbul - Eskişehir - Afyon - Konya çizgisini tutmaya önem vermiye koyulmuşlardı. Bu da Ruslar’a, ortalığı anarşiye boğarak Doğu Anadolu’da egemenlik kurmak ümidini vermişti.

1919 son ve 1920 ilk aylarında Sovyetler’in Türkiye ile ilgili tutumları daha önce Rusya’da kurulmuş olan Türk Komünist Partisi, Yeşilordu, Karakol Cemiyetinin Türk gücünü Rusya uğrunda çarpıştırmak için Sovyetlerle yaptığı garip anlaşma, Anadolu’daki Komünist teşkilâtı gibi örgüt ve olaylar üzerinde durmayacağız. Bun-

ları daha önceki bir yazılar zincirinde anmıştık (Bk. Ankara’da çıkan “Adalet” Gazetesi 5-24 Ocak 1965).

Burada daha çok diplomatik olaylarla ilgileneceğiz.

b) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Kurulduktan sonra Rusya ile ilk temaslar :*

Anadolu Bolşevikleri nasıl görüyordu : ²²

1920 yılının ilk aylarında Ankara’da Bolşevikler üzerindeki bilgiler pek eksik ve yanlıştı. Onların Rusya Türkleri ile birlikte bütün ulusların bağımsızlığını istediklerine ve bunu gerçekleştirmeye çalıştıklarına inanılmaktaydı. Ora Türkler’inin büyük çoğunluğu da yeniden Çarcı generallerin boyunduruğu altına düşmemek için vaatlerine inandıkları Bolşevikleri desteklemekte oldukları sanılmaktaydı. Bundan başka Azerbaycan’daki Müsavat Hükümeti de Rus korkusuyla aşırı İngiliz yanatıyordu ve bu ona arasına Türklüğünü unutturmaktaydı. Yine Ankara’da sanılmaktaydı ki meselâ Azerbaycan bolşevikleşirse İngiliz egemenliğinden kurtulacak, ancak komünist acunu içinde bağımsız bir devlet olacaktır. Gerçek acı durum daha sonra öğrenilecektir.

O sırada Anadolu’da Bolşeviklikle ilgili düşünce ve mânevi durumu en açıkca belirten, yakınlığı dolayısıyla Sovyetler ülkesinde olup bitenleri en iyi bilmesi gereken General Kâzım Karabekir’in 25 Nisan 1920 günlü bir genelgesidir (S. 661). Belge şöyle başlar :

“Rusya, Sovyet Bolşevik idaresiyle birleşmiş âlem-i İslâm ve Hindistan havalisinde büyük bir nam almakla beraber, Rusya, Denikin ve Kolçak ordularının mahv ve perişan edilmesinde en ziyade tesir ve fedakârlık gösterdiklerinden nâşi umum Bolşeviklerin hürmetlerini kazanan İslâm ve Türk Hükümetleri hakkında muhtasaran (özet olarak) elde edilen bâzı malûmat :

“Tatarlar, Kırgızlar, Başkırtlar, Sartlar, Türkmenler, Yumutlar”.

Ve Kâzım Karabekir bunlar üzerinde bir takım bilgiler vermektedir, halbuki çok zaman geçmeden bunlar birer sömürge durumuna düşeceklerdir, bir kısmı da zaten düşmüş bulunuyordu. Daha sonra da Rus göçmenlerinin yerleştirme bölgeleri olacaklar ve Türklüklerinin

²² Mustafa Kemal daha Erzurum’da iken, yani 1919 yazında Bolşevikler’le temas aramış, adamlar göndermiş, ancak hiç bir karşılık alamamıştı. O sırada Rusya kesin bir karmakarışıklık içindeydi.

yok edilmesi için elden gelen yapılacaktır. Ancak 1920 yılının baş ve ortalarında Anadolu'da bilgi ve inanç K. Karabekir'in genelgesindeki gibidir.

Aşağıdaki belge de bunu gösterir.

Bekir Sami Kunduh ve Yusuf Kemal Tengirşenk Mayıs 1920 sonlarında Erzurum'a varmışlardı. K. Karabekir 3 Ağustosta (S. 832) Mustafa Kemal'e çektiği bir telin sonunda şöyle demektedir :

“Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler nezdimde iken istikbalimiz hakkındaki münakaşalarda ne Avrupa'nın esasen bir türlü anlaşmadığımız²³ tarz-ı idaresinde ve ne de çoktan modası geçmiş İslâm veya Türk ittihadında bizim için selâmet olmadığını ve mümkün olduğu kadar az zamanda bize kabil-i tatbik bir bolşevik idarenin kabulü mecburiyetinde olduğumuzu ve bunun da mümkün olduğu kadar gürültüsüzce tesisini müttefikan muvafık bulmuştuk. Bittabi cephelerdeki vazifeler ehvenleşmedikçe fiilî bir teşebbüsün tehlikeli olacağını da kabul etmişdik”.

Mustafa Kemal bu akımlar içinde çalışmak zorundadır. Pek az zaman sonra K. Karabekir, B. S. Kunduh ve Y. K. Tengirşenk ayılacaklardır, hattâ bunların ikincisi Ruslar'a karşı Batı ile anlaşmak yathında çok ileri gidecektir, ancak Mayıs 1920 sonunda Anadolu'da böyle düşünenler pek çoktur. K. Karabekir'in Ağustos başlarından bu yana Ankara'ya çektiği bâzı telleri, durumu anlamış olduğunu gösterir. Y. K. Tengirşenk'in Moskova'daki tutumu da öyledir.

Bir Türk başvurusu :

Daha B. S. Kunduh ile Y. K. Tengirşenk heyetinin veya herhangi bir önemli heyetin Rusya'ya gitmesi bahis konusu değilken K. Karabekir 8 Nisan 1920'de Heyeti Temsiliye'ye (T. B. M. M. 23 Nisanda açılacaktır) Bolşevikler'e bir takım önermelerde bulunulmasını ileri sürer (S. 633). Kendisine Meclis açıldıktan ve orada Ruslar'la temasa karar verildikten sonra 26 Nisanda kendi önergesini az değiştiren bir karşılık verilir (S. 667).

Kuvayı Milliye Türkiye'sinin Komünist Rusya'ya ilk resmî başvurusu olan bu belgenin ana çizgileri aşağıdadır :

“1) Emperyalist hükümatı (hükümetleri) aleyhine hareketi ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların

²³ “Alışamadığımız” da olabilir.

tahlisi (kurtarılması) gayesini istihdaf eden (güden) Bolşevik Ruslar'la tevhid-i mesai (işbirliğini) ve harekâtı kabul ediyoruz.

“2) Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar, veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de emperyalist Ermenistan hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini Bolşevik zümre-i düveliyesine ithal etmeyi taahhüt eder.

“3) Evvelâ millî topraklarımızı taht-ı işgalde bulunduran emperyalist kuvvetleri tard ve âtiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelât-ı müşterekemiz için kuvay-ı dahiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdiden ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephane ve sair vesait-i fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icray-ı harekât edecek olan kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini lâzımdır.”

Bunlar telle K. Karabekir'e bildirilmiş bir yönerge dir; nasıl ki başta şöyle denilmektedir :

“Bakû'ye gönderilecek heyet-i askeriye ye verilecek talimat-ı âlilerinde tadil edilen mevât (değiştirilen maddeler) ber veçh-i zir (aşağıda olduğu gibi) arz olunur”.

Görüldüğü gibi K. Karabekir Bakû'ya bir asker kurulu göndermek istemiş ve ona vermeyi düşündüğü yönerge üzerine Mustafa Kemal'le danışmış, o da, doğal olarak, Bakanlar Kurulunda görüştükten sonra, bunda bir kaç değişiklik yapıp K. Karabekir'e tellemiştir.

Ancak K. Karabekir bu teli alınca onun altına Mustafa Kemal'in imzasını koyar ve başına : “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümetine birinci teklifnamesidir” diye bir başlık geçirip 26 Nisan 1920'de bir asker kuruluyla Bakû'ye yollar.

O günlerde ise (28 Nisan) Kızılordu Bakû'ye girmiş, Türkiye'ye yardıma gittiğini yayarak Azerbaycan Türklerinin karşı koymasını önlemiş ve başlangıçta iç işlere pek karışmamakla komünistleşmenin Rus boyunduruğu altına girmek anlamına gelmediği duygusunu vermeye çalışmıştır. Bu olay üzerine Batum'daki İngilizler Bakû ile gidiş geliş kestiklerinden kaçak olarak oraya Batum yoluyla gidecek adamlarımız gidemez olurlar ve K. Karabekir anılan yazıyı bir kuriye subayı ile 8 Mayıs'ta kaçak bir motörle Novrosisk'e gönderir.

Mayıs 1920 ayı Anadolu ve T. B. M. Meclisi Hükümeti için en ağır ve tehlikeli bir aydır, bir çok yerde ona karşı ayaklanmalar olmakta, Padişah Hükümeti, bir yandan bunları kışkırtırken öbür yandan da onu kuvayı inzibatiyesiyle sıkıştırılmaktadır. Sèvres barış tasarısındaki öldürücü koşullar da öğrenilmiştir. Bu durum karşısında bir kısım mebuslar bir takım sızlanmalarda bulunup hükümetin hep Doğuya güvenir görüldüğünü, ancak Bolşeviklerle hiç anlaşmaya çalışmadığını, daha gecikilirse Ermeniler'in onlarla anlaşacaklarını söylemektedirler. Bu sözlerin altında bir kısım mebusların aklını kuralayan şu düşünce vardır : Kızılordu Bakû'ya bize yardım için geldiğini yayıyor, aradan bir ay kadar geçti, daha yardımcı bir birlik gelmedi, hükümet mi bunu istemiyor? Başka bir kısım mebuslar da Bolşevikler'in girdikleri ülkeleri komünistleştirdiklerini, her türlü dinsel ve ulusal duyguları kökünden kazımak istediklerini ileri sürerek onlardan sakınılması gerektiği düşüncesindedirler.

Bu akımlar karşısında Mustafa Kemal'in tutumu şu olmuştur ²⁴. İlk düşüncüyü ileri sürenlere karşı şöyle konuştu :

Bolşeviklerle anlaşmak ve bağlaşmak için ölçemler alıyoruz, ancak bundan önce esas dayanağımızın dışarıda değil içeride olması düşüncesindeyiz. Bunu sağlamadan şuradan buradan gelecek kuvvetlere güvenmiye koyulursak işimiz kötü bir yol tutabilir. Ancak düşmanlarımızın çokluğuna bakarak "kuvvetimize kuvvet katmak bir farizedir, şarktan gelecek müsbet kuvvetlere iltifat edeceğiz." ²⁵ İki yönü ayırmak gerekir : 1) Bolşevik olmak, 2) Bolşevik Rusya'dan faydalanmak. Bu ikinci şık üzerinde duruyoruz. Bolşevik olmak bütünü başka bir şeydir, böyle bir sorum üzerinde hiç durmşuyoruz, ancak bağlaşmak konusu ile ciddî olarak uğraşıyoruz ve ümitliyiz. Amma bu yönün açıkca görüşülmesini Batıya karşı fiilen savaş ilân edeceğimiz güne bırakmak istiyoruz. Bu iş ilân edildiği zaman artık Batıdan korkumuz kalmadı demektir. Doğudan böyle bir yardımcı kuvvet gelinceye kadar doğal olarak Batı ile de görüşmekten geri durmayacağız çünkü her iki yanla temas faydalı olabilir.

²⁴ Bu yazar bu tartışmaların yapıldığından az sonra Ankara'ya varmış ve onların devamının tanığı olmuştur. Mustafa Kemal bu sözleri mebuslarla yaptığı konuşmalarda ve Meclisin herkese açık olmayan toplantılarında söylemekteydi. O sırada Rusya'dan, az aşağıda göreceğimiz, ağır karşılık henüz gelmemişti.

²⁵ Mustafa Kemal bu deyimini bir kaç kez kullandığını bu yazar duymuştur.

İkinci türlü görüşü ileri sürenlere karşı Mustafa Kemal'in tutumu şudur :

Bolşevikler başta yalnız kendi ilkelerini uygulamışlar ve bunlara uyanlarla anlaşmışlardır. Ancak bütün ulusların bu sosyal ilkelere uydurulamıyacağı anlaşılınca emperyalizmi yenmek için İslâm acunu ile iş birliği gerektiğine inanmışlar ve ulusların dinsel ve ulusal inançlarına saygı göstermeye koyulmuşlardır. Bu güne kadar edindiğimiz bilgiler bunu gösteriyor. Meselâ Azerbaycan, Türkistan ve Kuzey Kafkas'ın bütün anlamıyla Bolşevik olmuş sanmamalıdır.

Bu sözler Mayıs 1920 sonlarında Komünist-Rus acunu üzerinde Ankara'da var olan bilgileri gösterir.

Rus karşılığı :

26 Nisan 1920'de telle Gl. K. Karabekir'e verilen ve 8 Mayısta kaçak bir motörle Novrosisk yoluyla Moskova'ya gönderilen yönergeye Rus Hükümeti, Dışişleri Komiseri Çiçerin'in kalemiyle, 2 Haziranda, Mustafa Kemal'e hitabeden bir karşılık verir²⁶. Bir gün önce Amerika Senatosu bu devlete önerilmiş olan Ermenistan mandasını reddetmişti. Bu iki tarih aarsındaki yakınlık bir tesadüf müdür yoksa Ruslarca istenilmiş midir? Bu konuda kesin bir şey denemez. Çiçerin'in karşılığı şöyledir²⁷ :

“Kendisiyle düzenli diplomatik ilişkiler kurmak ve iki ülkemizi de tehdit eden yabancı emperyalizme karşı savaşa katılmak isteğini belirten mektubunuzu aldığını bildirmekle Sovyet Hükümeti şeref duyar. Sovyet Hükümeti Ankara'daki büyük Millet Meclisi'nin yeni Türk Hükümetince güdülen dış siyasinin temel ilkelerini memnurlukla not etmiştir.

“Bu ilkeler şunlardır²⁸ : Türk bağımsızlığının ilânı; 2) tereddütsüz Türk olan yerlerin Türk devleti içinde bulundurulması; 3) Ara-

²⁶ Bu karşılığı aynı Kuriye Subay 14 Haziranda Trabzon'a getirmiş ve bir gün sonra orada açılıp şifre olarak Erzurum'a, oradan da yine öyle Ankara'ya çekilmiştir. K. Karabekir Çiçerin'in mektubu için 3 Haziran tarihini veriyorsa da Rus kaynakları 2 Haziran diye gösteriyorlar.

²⁷ Bir kaç yerde ve bu arada “Soviet Documents on Foreign Policy” C. I, s. 187 v.d. da yayınlanmıştır. Gl. K. Karabekir'in eserindeki çevirme (s. 784) de hafif de olsa bâzi değişiklikler gördüğümüzden, yukarıda andığımız eserden yeniden bir çevirme yapmayı uygun bulduk.

²⁸ K. Karabekir'in Mustafa Kemal imzasıyla gönderdiği yazıda bunlar anılmamaktadır, öyle düşünülebilir ki ya sözü geçen yazı ile birlikte K. Karabekir bir

bistan ve Suriye'nin bağımsız devlet olarak ilânı; 4) Büyük Millet Meclisi'nin Türk Ermenistan'ı, Kürdistan, Lusistan²⁹, Batum ili, Doğu Trakya ve ahalisi karışık Türk ve Arap olan bütün yerlerin kendi keskilleri kendileri seçmesi yolundaki kararı³⁰. Bundan şu anlaşılır ki buralarda serbest bir referandum yapılacaktır ve daha önce oralardan kaçmak ve göçmek suretiyle ellerinde olmayan sebepler dolayısıyla yerlerinden ayrılmış olanlar yeniden yurtlarına dönüp referanduma katılacaklardır; 5) Büyük Millet Meclisince (kurulduğu) ilân edilen yeni Türk devletini teşkil eden yerlerde ulusal azınlıklara Avrupa'nın en liberal devletince tanınan hakların bahşedilmesi³¹; 6) Boğazlar sorununun Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin katılacakları bir konferansa sunulması³²; 7) Kapitülâsyonlarla yabancı ekonomik denetlemesinin kaldırılması; 8) her türlü yabancı nüfuz bölgesinin kaldırılması³³.

“Sovyet Hükümeti, emperyalist hükümetlere karşı kendi çabalarıyla sizin askerî hareketlerinizin, mazlum ulusların kurtarılması asıl ülküsüne uygun bir yola sokulması amacını güden Büyük Millet Meclisi kararını not eder. Sovyet Hükümeti, bir yandan Türkiye öbür yandan Ermenistan ve İran arasında adalet ve her ulusun kendi keskilini seçmesi ilkesine göre açık ve kesin biçimde çizilmiş sınırlar tesbitinin diplomatik görüşmelerle elde edilebileceğini umar. İlgili yanların çağrısı üzerine Sovyet Hükümeti hakemlikte bulunmaya daima hazırdır.

de Misakı Millî sureti göndermiştir veya Sovyet Hükümeti onu zaten elde bulundurduğundan ona dayanarak ve onda olmayanları da işine geldiği biçimde uydurarak andığımız karşılığı hazırlamıştır.

²⁹ Lazistan olmalı. Menşevik Gürcü Hükümeti, o sırada Lazistan sancağı adını taşıyan ve şimdiki Rize ilinden az daha geniş olan bu bölgenin kendisine verilmesini Paris Barış Konferansından istemekte idi. Hattâ ancak bu yapılsa kendinde Bolşevikliğe karşı koymak gücünü bulabileceğini ileri sürmüştür.

³⁰ Sovyetlerce uydurulan bu dördüncü ilke bir yönü ayrılarak Misakı Millî'nin birinci maddesine tam karşıdır. Batum'la ilgili kısmı Misakın ikinci maddesine uyar. Doğu Trakya için yazılan Misakın üçüncü maddesinin tahrifidir, Misakta ancak Batı Trakya için referandum istenilmektedir.

³¹ Bu kısım Misakı Millî'nin beşinci maddesinin kısıtlanmış biçimidir, çünkü Misakta bu hakların komşu ülkelerdeki Müslümanlara da aynıının verileceği ümi-diyle tanınacağı yazılıdır.

³² Bu da Misakı Millî'nin dördüncü maddesinin kısıtlanmış bir biçimidir.

³³ Bu 7 inci ve sekizinci kısım Misakı Millî'nin altıncı maddesine uyar.

“Türkiye ile Rusya arasında dostca ilişkiler ve süresiz dostluk kurulması için Sovyet Hükümeti hemen karşılıklı diplomatik ve konsolosluk temsilcileri gönderilmesini önerir. Sovyet Hükümeti, bütün ulusların kendi keskilllerini seçmek hakkına sahip oldukları ilkesine şaşmaz biçimde bağlı olan bütün acun uluslarına dostluk elini uzatır. Sovyet Hükümeti Türk ulusunun bağımsızlığı uğrunda giriştiği kahramanca mücadeleyi en büyük ilgiyle izlemektedir ve Türkiye’nin güçlüklerle dolu bulunan bu günlerinde Türkiye ve Rusya uluslarını birleştirecek olan dostluğun sağlam temelini atmakla mutludur.

“Bu yönü size bildirirken, işçi ve köylü Federal Cumhuriyeti ulusu adına, Türkiye uluslarına bağımsızlık savaşında başarı dilekelerimi sunmakla şeref duyarım”.

Çiçerin’in bu karşılığı Türkiye’nin en ağır ve tehlikeli bir durumda bulunduğu dış ve iç düşmanların saldırıları altında sendelediği bir sırada verilmiştir. Rus Komünist Hükümeti ise iç düşmanlarının hemen tümünü temizlemiş, karşısında Denikin ordusunun artıklarına komuta eden General Vrangel’den ve bir takım Ukranya’lı çetelerden başka kimse kalmamıştır. Dış düşman olarak da Polonya ile uğraşmaktadır; bu son savaş ise ne Rusya ne de Bolşevik rejimi için bir tehlike doğurmamaktadır, olsa olsa aradaki sınırın bir iki yüz kilometre daha Doğu veya Batıda çizilmesini gerektirecek bir niteliktedir. Bu yönü Çiçerin yazısında üçüncü bölüğün başında belirtmektedir; orada Rusya’nın “çabaları”, Türkiye’nin ise “askerî hareketleri” anılmaktadır.

Rus Hükümetinin bu karşılıklı durumu, en büyük ölçüde sömürmeğe kalkıştığı görülüyor, çünkü Çar Hükümeti’nin gizli antlaşmalarla Doğu Anadolu’da istediklerinden de ileri giderek, bu antlaşmalarla Fransızlara ayrılmış olan Cizre, Nusaybin, Mardin, Urfa bölgelerine kadar karışmaya kalkışmaktadır. Oralarda ve Doğu illerinde Rus isteği üzerine ve onun ileri sürdüğü koşullara göre yapılacak referandumdan ne kargaşalıklar çıkacağı ve çıkarılacağı ve ne gibi sonuçlar doğacağı kolayca anlaşılır. Bundan başka Türkiye ile Ermenistan ve İran sınırlarının çizilmesinde hakemlik yapmak hakkındaki önerge Bolşeviklerin, referandum işinin arkasında hazırlanmış ikinci, bir diplomatik hamlesi sayılabilir; çünkü onlar o günkü koşullara göre bu hakemliği Ermeniler’e ve İranlılar’a istetebilirlerdi ve Türkiye’nin red etmesi onu haksız bir durumda göstermeye yarayabilirdi. Sonda Komünistler bir çok bağımsız veya özgür diye gösterdikleri ülkeleri birer

sömürge veya Rusya'nın birer ili durumuna getirdikleri gibi, Ermenistan'a katacakları Doğu illerimizi ve Gürcistan'a katacakları Rize ilini bu iki ülke ile birlikte Rusya içine almak onlar için mümkün olurdu. Referandum yapılmasını istedikleri Suriye ve Irak'la sınırdaş bölge için de böyle bir tertip düşünmüş olmaları gerekir; böyle olmasa Misakı Millî'yi yüzde yüz tahrif ederek Türkiye'nin oralarda referandum yapmak kararında olduğunu uydurmaları için bir sebep yoktu.

Ulusların kendi keskilleri seçme hakkının yalnız Rus çıkarlarına göre işletilmesi ve bu yolda büyük bir sıkılmamazlıkla davranılması Ruslar'ın Türkiye B. M. Meclisi Hükümeti'nin kesin bir güçsüzlük içinde bulunduğu ve her şeye boynu bükük olarak evet diyeceği sanısında olduklarını gösterir.

Çiçerin'in karşılığında, istenilen yardımla ilgili hiç bir söz bulunmuyordu.

Andığımız Rus karşılığı 22 Haziran 1920'de başlayıp Alaşehir, Balıkesir, Bursa ve Trakya'nın elimizden çıkmasıyla sonuçlanan Yunan saldırısının geliştiği sırada alınır. Can sıkılmakla birlikte ona pek önem verilmez, çünkü Dışişleri ve Ekonomi Bakanları Bekir Sami Kunduh ile Yusuf Kemal Tengirşenk Moskova yolundadırlar ve Ruslar'ın Türk azminin derecesini anlayacakları inancı vardır.

c) *Bekir Sami Kunduh - Yusuf Kemal Tengirşenk Heyetinin Ruslarla yaptığı görüşmeler :*

General K. Karabekir'in isteği üzerine Ruslar'la temas işine girişmekle birlikte Ankara'da kurulan hükümetin ilk işlerinden biri Bolşevik Hükümetiyle resmî görüşmelere başlamak olur ve bu işle Dışişleri Bakanı Bekir Sami Kunduh ile İktisat Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk görevlendirilir. Bunlar 11 Mayıs'ta Ankara'dan yola çıkar ve bu ayın son günlerinde Erzurum'a varırlar. Kendilerine verilen 8 Mayıs 1920 günlü yönergeyi K. Karabekir yayınlamıştır (S. 755) ve şöyledir:

“1) Türkiye'nin Garp devletlerinin esaretine düşmesini Rusya kendi menafi-i esasiyesini katıyen muhil (bozucu) addediyorsa bize muavenet ve bizimle ittifak etmeleri için esaslı bir nokta-i istinada malikiz demektir.

“2) Türkiye'nin emeli şimdiki hudut-u milliyesi içinde dahilî ve haricî istiklâl-i tam dahilinde yaşamak ve bu esas temin edilmek şartıyla Rusya ile tevhid-i mukadderat ve istikbâl (keskil ve gelecek birliği) etmektir.

“3) Türkiye Garp devletlerinin istilâsından kurtulmak ve ikinci maddedeki emelini istihsal (elde) etmek için bütün kuvay-ı hayatiyesini kendi toprakları dahilinde istimale mecbur olduğu gibi kendisine hariçten muavenet (yardım) da lâzımdır.

“4) Boğazlardan istifade bütün Karadeniz milletlerine serbest olacaktır. Bunu temin etmek için Karadeniz Boğazında tahkimat yapılmamak, Rus donanmasının gelmesi bizim takdir ve tertibimize tabi olmak üzere Bahr-i Sefit (Akdeniz) Boğazı tahkimatını Ruslar’la müştereken müdafaa etmemizdir. Bu şeraitten (koşullardan) daha fazlası Ruslar’ın Bahr-i Sefit tahkimatına müstakillen malik olmaları veya İstanbul’a donanmalarını getirmekte serbest bulunmalarındır ki her iki şekil İstanbul’un tasarrufunu (İstanbul’a sahipliğimizi) ihlâl eyler. Ruslar için Boğazlar’ın serbesti-i mutlakını yalnız şerait-i ahdiye ile temin etmek (antlaşma ile sağlamak) veyahut Boğaz’ın emri müdafaa ve murakabesini bütün Karadeniz devletlerinin bir mesele-i müştereki addettirmek bittabi daha müsait ve daha ehven suret-i haldir (daha gevşek bir çözüm yoludur).

“5) Mücadele-i müşterekede muvaffakiyet uğrunda Türkiye dindaş ve ırkdaş anasır arasındaki bütün nüfuz-u mânevisini mevki-i istifadeye vaz edecektir.

“6) Hariçten yapılacak muavenet: para, vesait-i harbiye (savaş gereçleri), vesait-i fenniye, kıtaat-ı askeriye.

“7) Ruslar’la tevhid-i mukadderat etmekten ve onların muavenetinden müstefit olmak kaydından hakikî bir faide edebilmekliğimiz, bizimle olnar arasında muvasalanın (ulaşmanın) bilâ mânia ve katiyen emin olmasına mütevakkıftur (bağlıdır)”.

Bu yönerge dördüncü maddede Türkiye’nin en güçsüz bulunduğu bir anda gerekirse Boğazlar’da Rusya’ya gösterebileceği en büyük kolaylığı belirtmektedir : Karadeniz Boğazı’nın berkitilmemesi ve Rus donanmasının ancak Türk Hükümeti’nin izniyle oradan geçip Akdeniz Boğazı’nın savunmasına katılması.

Beşinci madde şu düşünce ile konulmuştu : Bolşevikler 1919-1920 yıllarında Batı sömürgeci devletlerine karşı toptan ve sonuna kadar bir savaşla komünizmi dünyaya yerleştirmek çabası içinde ve böylelikle onların baskısından kurtulmak isteğinde idiler. Sömürgeler halkının önemli bir kısmı Müslüman olduğundan ve Bolşevikler Rusya’da kendilerine karşın olan Çar yanatları ile uğraşlarında ora Türkler’-

inin yardımına muhtaç bulduklarından bu iki türlü desteğin sağlanılmasında, o sırada aynı düşmanların saldırısına uğrayan Türkiye'nin propagandası çok faydalı olurdu. İleride Moskova görüşmelerinin başında Ruslar bu konu üzerinde önemle dururlar. Ancak dış ve iç savaşın yıkımları yetmiyormuş gibi komünizmin uygulanmasıyla ürünleri zorla ellerinden alınan köylüler o sırada yalnız kendilerine yetecek kadar ürün elde etmeye koyulurlar. Bunlara kuraklık da eklenince Bolşevikler 1921 başlarında son aşama sıkışık bir duruma düşerler, bir yandan "Nep" adıyla serbest tecime ve köylünün ürünlerini piyasada satmasına izin vererek komünizmin ekonomik esaslarını uygulamaktan bir süre için vaz geçerler; öbür yandan da, başta İngiltere olmak üzere, Batı devletleriyle ekonomik anlaşmalar yapmak zorunda kalır, dolayısıyla de acun ayaklanmasına çalışmaktan, vaz geçerler.

Altıncı maddenin iyice anlaşılması için şu yönler gözönünde bulundurulmalıdır: Çarlık Rusya Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok ilerideydi, lokomotif, uçak ve her türlü silâh yapmaktaydı, ancak bunları halkının ve ordusunun kalabalığının gerektirdiği sayı ve çapta yapamıyordu, Osmanlı'da ise sanayi hiç denecek durumdaydı. Bundan başka Bolşevikler Rusya'nın Petrograd, Moskova, Bakû ve Donetz havzası gibi en önemli, en zengin ve kuvvet kaynağı olan yerlerini elde tutuyorlardı. Anadolu'da kurulan hükümet ise İstanbul, Bursa, İzmir, Adana gibi en zengin yerlerini kaybetmiş olup elinde pek az demir yolu bulunuyordu. Buna göre silâh ve paraca dış yardıma çok muhtaçtı. Askerle yardım işinin özü ileride anlaşılacaktır.

Yedinci madde iki ülke arasında güvenilir bir sağlam yolun açılmasını istemektedir. Deniz düşmanlar elinde bulunduğundan bu, Kafkas yolunun açılması gerektiğini ortaya koyuyordu.

B. S. Kunduh ve Y. K. Tengirşenk yolda iken 30 Mayıs'ta Güney cephesinde Fransızlarla kısa bir bırakışma yapılır ve çok geçmeden bozulur. Batı devletleri arasında Bolşeviklere en düşman olanı Fransa olduğundan bu olay Rusları başlangıçta az çok kuşkulandırmıştı.

Bu heyet önce karadan, Bayezit üstünden Bakû'ye gitmiye çalışır, bunun yapılamıyacağı anlaşılınca geri dönüp 9 Temmuzda Trabzon'dan motörle Tuapse'ye geçer ve oradan trenle Moskova'ya bu ayın ortalarında varır. 7 Temmuzda İngilizler Batum'dan çekilmekle Kafkas ülkesini Türk ve Ruslar'a bırakmış olurlar.

Heyetimizi³⁴ Moskova istansyonunda kimse karşılamaz, orada bir saat bekler, sonda trende tanışdıkları bir Müslüman onları bir yere götürür. Orada da bir saat kaldıktan sonra bir dışişleri işyari buldukları yere uğrayıp onlara hoş geldiniz der ve Petrograd'da üçüncü Enternasyonal'in bir toplantısı olduğundan bütün ileri gelenlerin orada bulduklarını söyler. Bir kaç gün sonra heyete bir sarayın bir kısmı ayrılır. Çok geçmeden o, Çiçerin ve Karahan'la görüşür.

Dışişleri Komiseri şu yönler üzerinde durur ve arada şu yolda konuşmalar olur.

Çiçerin : Halil Paşa ile³⁵ bir kaç yönü kararlaştırdık. O, bunları hükümetinize bildirecektir.

Türk heyeti : Biz de ona göre alacağımız yönergeye uyarak görüşmelere devam ederiz.

Ç. : Fransızlar'la bırakışma yapmak üzere imişsiniz, nedir? Bu bizde bir takım kaygılar uyandırdı onun için soruyorum.

T. H. : Bu, biz yola çıktıktan sonra yapıldı, yalnız yerseldir ve sürelidir.

Ç. : Biz de İngilizler'le görüşüyoruz ; siz onlarla ne yapıyorsunuz? sonda neye varırsak sizinle birlikte kararlaştırırız, kuşkulanmayınız. Biz sizden İslâm acununda devrimin başarısı için çok faydalanacağız. Hele ki devrime karşı bu acunda tepkiler doğacak olursa bunların Müslümanlık ilkelerine uygun olup olmadıklarını bize bildirebilirsiniz. Bu akşam yardımcım Karahan'la buluşup esas görüşmelere başlayabilirsiniz.

Karahan Ermeni'dir ve fransızca bilmemektedir³⁶. Onunla en çok aradaki yolun açılması konusu ele alınır, o sırada Ermeniler'in Oltı'yı aldıkları öğrenilir, Karahan dostluk göstermekle birlikte Ardahan, Türk-Kafkas sınırı ve Ermeni sorunlarında hiç bir şeyi bir sonuca bağlamadan görüşmeleri uzatır. Her iki yan daha çok yoklamalarda bulunmaktadır.

Sonra Ruslar görüşmeleri keserler, ve bunun Enternasyonal toplantılarının vakitlerini çok alması yüzünden ileri geldiğini söylerler. Öbür yandan da Heyetimiz Ankara'da olup bitenleri hiç öğreneme-

³⁴ O sırada Moskova'da yapılan görüşmeleri Yusuf Kemal Tengirşenk'in T.B.M.M.'ine sunulan raporuna göre özetliyoruz.

³⁵ Enver Paşa'nın amcası.

³⁶ O daha sonra Ankara'ya Büyük Elçi olarak gelecektir. O sırada epey fransızca öğrenmiş bulunuyordu.

mektedir ve merak içindedir. Görüşmelerin kesilmesine sinirlenen Türk murahhaslarının bunu belirtmeleri üzerine Çiçerin onlarla yeniden konuşmalara başlar. Başlıca konu, aradaki kara yolunun açılmasıyla silâh ve paraca yardımdır.

Çiçerin yolu açmaya, yani Daşnak Ermeni duvarını yıkmaya, güçleri yetmiyeceğini söyler ve Polonya savaşını imler, Türklerin uzun zaman emperyalistlere karşı yalnız savaştığını gördük, isterseniz de istemeseniz de yardım edeceğiz der, ancak bu iş o sırada bir sonuca ulaştırılamaz.

Böylelikle görüşmeler uzayıp gider. Bunları çabuklaştırmak üzere Adamof adında fransızca ve türkçe bilen, ancak bu son dili bildiğini gizleyen biri görüşmelerle görevlendirilir, onunla her şeye yeniden başlamak, hattâ Ankara'daki Hükümetin niteliğini kendisine anlatmak, gerekir. O, başlangıçta kendisinin ve arkadaşlarının yalnız bir dinleyici olduklarını ileri sürer. Sonra esasa girilir ve kâh Çiçerin, kâh Adamof'la görüşmelere koyulur. Bizimkiler savgal ve saldırgal bir bağlaşma yapılmasını isterler. Ruslar komünist olmayanlarla bağlaşamayacaklarını, amaçları dünya federasyonu kurmak ve emperyalistlerle savaşanlara yardım etmek olduğunu söylerler ve derler ki bağlaşma eşit koşullar olmadıkça bir yan yalnız yardım eder, öbürü hiç bir şey yapmazsa bu himaye olur.

Bunu söyleyen Adamof, Anadolu Türkler'inin mânevi ve bu etkiyle de Rusya Türk ve Müslümanlarının maddi desteğine muhtaç oldukları, dolayısıyla yardımın tek yandan gelmeyeceği yolunda Çiçerin'in sözlerini bilmemezlikten gelmiş olur.

Bu sözler üzerine Türk Heyeti bir dostluk antlaşması yapılmasını ileri sürer. Buna Adamof : genel durum, kâğıt üzerine konulmayan ve doğal olan bir bağlaşmayı kendiliğinden gerektiriyor, karşılığını verir. Bu yoldaki konuşmalardan Moskova antlaşmasının girişinde ve dördüncü maddesindeki hükümler çıkar³⁷.

³⁷ Girişin ana çizgileri şöyledir: Ulusların kardeşliği ilkesi ve her ulusun kendi keskilini özgürlükle seçme hakkını tanımakta birleşen Türkiye... ve Rusya... Hükümetleri ülke büyütme ve istilâ etme siyasasına karşı olan çabalarında dayanışmalarını ve iki ulusdan birinin uğrayacağı güçlüklerin öbürünün de durumunu ağırlaştıracağını anladıklarından.... bir dostluk ve kardeşlik antlaşması yapmayı kararlaştırmışlardır.

Dördüncü maddenin esası şudur: İki yan, Doğu uluslarının ulusal ve kurtuluş hareketleriyle Rus emekçilerinin yeni bir sosyal düzen kurmak için giriştikleri çaba-

İki yandan birinin Batılılar anlaşıp öbürüne karşı dönmesi kuşku hem Türkler'de, hem de Ruslar'da vardı. Bizler Ruslar'ın İngiltere ile anlaşıp bizi feda etmesinden çekiniyorduk. Bu gibi kuşkuların etkisi altında antlaşmanın birinci maddesi kararlaştırılır³⁸.

Ayrıca bir konu da eski antlaşmaların yok sayılması ve kaldırılmasıdır (m. 6-7).

Rusya ile aramızda kara yolunun açılması, yani Ermeni engelinin ortadan kaldırılması, konusu bir kaç kere tartışılır, Ruslar'ın "buna gücümüz yetmez" sözüne karşı Türk Murahhasları "birlikte açalım" derler, karşı yan "ona da gücümüz yok,, deyince bizimkiler şu yolda konuşurlar : "Biz bu yolu zamanında açacaktık, siz engellediniz, bugünkü durumdan siz sorumlusunuz ve bu yüzden Ermeniler binlerce Müslüman'ı öldürdüler; artık yolu açmakta biz serbestiz,,³⁹.

Bu konu üzerinde tartışılırken bir gün Çiçerin, Ermeniler'le bir antlaşma yaptıklarını ve ona göre Şahtahtı ve Culfa'ya giden demir yolunu Ermeni denetlemesi altına koyduklarını açıklar⁴⁰. Bunu duyunca Yusuf Kemal Tengirşenk coşar, bunu pek garip bulduğunu

lar arasındaki yakınlığa tanık olarak işbu ulusların hürriyet ve bağımsızlık haklarını ve diledikleri biçimde bir hükümetce yönetilmeye yetkileri olduğunu resmen onaylar ve desteklerler.

³⁸ Buna göre: her iki yan ötekine zorla kabul ettirilme istenilen antlaşmaları tanınamayı üstlenmektedir. Türkiye'yi de ancak T.B.M.M.'inin temsil ettiği açıklanmakta ve onun sınırları Misakı Milli'deki sınırlar olduğu belirtilmektedir.

³⁹ Burada anılan Rus engellemesi, bizim Ermenistan yolunu açmak önermesini de kapsayan isteklerimize Çiçerin'in verdiği yukarıda görülen 2 Haziran 1920 günlü karşılıklı bu konuya hiç dokunulmaması ve buna karşı Ermenistan adını verdiği Doğu İllerimizde bilinen koşullarla referandum istemesidir.

⁴⁰ 10 Ağustos 1920'de Bolşevikler'le Ermeniler arasında varılan ön-anlaşma ile Ruslar'ın Nahcivan bölgesini Ermeniler'e bırakmaları karşılığında bunların o yoldan Türkiye ve Rusya arasında gidiş gelişine müsaade etmelerini sağlayan olay anılıyor. Bilindiği gibi o sırada Türkiye ve Rusya arasında iki yoldan faydalanılabildi. Biri Güney Azerbeycan, Karabağ ve Zengizor'dan geçerek Bayezit'e varan kara yoludur. Bu kara yolu Tebriz'i Tiflis'e bağlayan ve Culfa, Nahcivan ve Şahtahtı'ndan geçen Rus demiryolunu keser. Bize göre zor ve uzak bir yoldur. İkincisi Tiflis - Gümrü - Kars - Sarıkamış demiryoludur ki kestirme ve kolay bir yoldur. Ancak onun Gümrü-Sarıkamış kısmı Daşnak Ermenistan'dadır ve bizlere kapalıdır. Halil Paşa'nın (Halil Yoldaş) imzasıyla 3 Ağustosta gönderdiği bir yazıda (K. Karabekir S. 844) Azerbaycan'daki Kızılordu'nun siyasal komiserinin aradaki iki yolun da açılması için Ermeniler'e Nahcivan'ın verilmesini istediğini bildirmektedir.

söyler ve şunları ekler: “Bizim âdeta buradan kalkıp gitmemiz gerekecek; nice zamandır sizden yolun açılmasını istiyoruz, siz ise onu kapatıyorsunuz; Şahtahtı’yı Ermeni’ye verince aradaki iki yol da kapatılmış oluyor.”

Daha sonra murahhaslarımız Lenin’le görüşürler, o açıkca bunun yanlış bir davranış olduğunu söyler, ancak Heyetimizin artık yolu açmak konusunda, biz istediğimizi yaparız, sözü üzerine Lenin şimdi bir karşılık veremem demekle yetinir. Çiçerin ile murahhaslarımız arasında ayrıca bu yüzden tartışmalar olur :

Çiçerin : Neden kendinize yol açmak istiyorsunuz, onu açdıktan sonra o yol sizin mi olacak?

Türk Heyeti : Yolu açdıktan sonra isterseniz Kızılör’dudan da asker gönderin, ancak bir kere yolu açalım, hele Şahtahtı yolunu açalım.

Ç. : Neden Şahtahtı’ya önem veriyorsunuz?

T. H. : Şahtahtı - Nahcivan’ın Doğusunda Karabağ, onun ötesinde de Azerbaycan var. Nahcivan, kendi kendini yönelten bir şûra hükümetinin elindedir, bizim Karakilise - Beyazıt yolu Şahtahtı’ya gidiyor, Şahtahtı - Culfa yolu ise İran’a kadar iniyor. Böylelikle bizim Azerbaycan ve Rusya ile yolumuz kesiliyor ve Ermenistan doğrudan doğruya İran’la münasebete giriyor. Oysaki bu son ülke İngilizler’in elinde ve ekonomisi de onlara bağlı. Artık yolu açmamıza bir itirazınız var mı?

Ç. : Karşılığı ben veremem, danışmalıyım.

Bu konu öylece kalır ve başka bir maddeye geçilir.

Ruslar isterler ki her iki yanın uyrukları öbürünün ülkesinde onun uyruğu gibi muamele görsün, yani Türkiye’deki Ruslar’a Türk muamelesi yapılsın işyar, asker, komutan olabilsinler. Bunun bir çok sakıncası vardı. Rusya’da tecim ve her şey devlet tekelindeydi, oradaki Türkler bu bakımdan bir çok şeyden faydalanamazdı; iki yanın evlenme, boşanma ve miras işleri de birbirine uymazdı ve bu yeni bir kapitülasyon’a götürebilirdi. Türkiye’deki rejim açık, Rusya’daki sınıksız kapalı olduğundan bizdeki Ruslar bu durumdan Rusya’daki Türkler’inden daha çok büyük ölçüde faydalanabilirlerdi. Heyetimizce olumsuz karşılınır ve bırakılır. Antlaşmanın onuncu maddesi bu konuyu genel devletler hukukuna uygun bir biçimde çözümler.

Ruslar isterler ki Türkiye herhangi bir devlet veya ferde ekonomik bir imtiyaz tanırsa o, Rusya’ya da şamil olsun. Red edilir ve sonda

karşılıklı olarak en çok müsaade gören ulus muamelesi esasında anlaşılır (m. 11).

Boğazlar ve İstanbul sorumunda Ruslar çarlık devri iddialarını ileri sürmezler, o sırada tek amaçları Batılı Devletlerin oradan çıkmasıdır, bunun için de hep İstanbul Türkler'indir ilkesini ileri sürerler. Antlaşmanın beşinci maddesi bu düşüncelere göre düzenlenir.

24 Ağustos 1920'de antlaşmaya önimza (paraf) atılır. Daha çözümlenmiyen dört madde varken (Türk tutsakları, tecim işleri, posta telgraf ilişkileri, Rusya Müslümanlarının Türkiye'ye göçebilmeleri) başlıca Rus görüşmecisi başka yere gönderilir. Besbellidir ki Ruslar antlaşmanın imzalanmasını geciktirmek istemişlerdir.

Bundan sonra Çiçerin, Bekir Sami Kunduh'la özel görüşmeler yapar, ve der ki : Biz para ve silâh yardımı karşılığında bir şey istemiyoruz, yalnız şunu üstemenizi istiyoruz : her ne zaman Türk Devleti siyasasını değiştirmek, yani hazırlanan antlaşmadan başka bir yola girmek isterse Rus Hükümetin'e haber versin.

B. S. Kunduh : Bu bağımsızlığımızı kısmak olur, bunu üstene-meyiz. Siyasamızı değiştirecek olursak size haber veremeyiz, verecek olursak ancak bir bağlaşıklık olarak veririz. Yardımınız karşılığı olarak haber vermeyi üstenirsek para ve saire karşılığında yurdu sattılar derler ve bizleri Meclis kovar.

Çiçerin : özür dilerim, belki yanlış ifade ettim, bu işi yardım konusunun dışında konuşalım, birbirimizin siyasasından haberimiz olsun, amacımız bu idi.

Ruslar karşılıklı üstlenmeyi kapsayan bir müsvedde gösterirler. Ona göre iki dışişleri bakanı şu yönü üsteneceklerdir : her ne zaman T. B. M. M. siyasını değiştirmeye karar verirse veya değiştirmek zorunda kalırsa bunu Rus Hükümlerine bildirecektir; her ne zaman Rusya, Türkiye ile ilgili siyasasını değiştirmeye karar verirse o da bunu Türk Hükümetine bildirecektir.

Görüldüğü gibi önergede eşitlik yoktur. Türkiye'nin her siyasa değişikliğini bildirmesi, Rusya'nın ise ancak Türkiye'yi ilgilendiren siyasasının değiştirilmesini haber vermesi istenilmektedir.

Türkiye Dışişleri bakanının bunu belirtmesi üzerine Çiçerin, bizim Litvanya, Estonya ile ilişkilerimiz vardır ki sizleri hiç ilgilen-dirmez der. Buna karşılık B. S. Kunduh der ki : bizim de Hicaz, Irak ve Suriye ile ilişkilerimiz vardır; bunlardan size neden haber verelim.

Ruslar bunu doğru bulurlar ve sonda şu esas üzerinde bir anlaşmaya varılır : Bize Rusya'nın Asya siyasetini ilgilendiren bir önermede bulunulursa ona haber vereceğiz, Rusya da bizi ilgilendiren bir önerme ile karşılaşırsa onu bize bildirecek.

Daha sonra Ermeni işi üzerinde görüşülür. Çiçerin Rusya'nın iki devlet arasında aracılık etmesini kabullenmemizi ister. B. S. Kunduh sorar : Ermenistan bunu kabul ediyor mu? Bu yolda bir başvurması var mıdır?

O sırada bir kurye Ermenistan'ın bize, verdiği yüksekten atıp tutan ve Batı Devletlerine dayandığını belirten, bir notanın suretini Ankara'dan Moskova'daki heyetimize getirmişti. Bizimkiler bunu Ruslar'a verince Çiçerin mahcup olur. Amma az sonra yine isteğinde direnir ve *Türkiye'nin Ermenistan'a Doğuda toprak vermesini ileri sürerek hazırlanan antlaşmanın imzasını ve yapılacak yardımı bu işe bağlar*. B. S. Kunduh bunu bizler kabul edemeyiz T. B. M. M.'ine işi sözle bildirmek zorundayız der.

Bu yüzden görüşmeler Ağustos sonunda kesilir ve Y. K. Tengirşenk bu Rus isteğini bildirmek üzere Ankara'ya gelir⁴¹.

Böylelikle 1917 ile 1920 arasında dört yıl içinde Rusya dört defa Doğu Anadolu üzerinde iddialar ileri sürmüş olur. Bunlardan biri Çarlık devrine ve üçü Komünistler zamanına rastlar⁴². Gerçi Komünistler Doğu Anadolu'da, sözde kendileri için değil, Ermenistan için yer istiyorlardı, ancak sonda bütün Kafkas devletlerini yutmak kara-

⁴¹ Üçüncü Enternasyonal'in Temmuz 1920'de Petrograd'da yaptığı toplantıda yardımlar konusu ele alınmış ve bir kısım murahhasların direnmelerine karşı Lenin komünizmi kabul etmeyen ülkelerin de emperyalizme karşı savaşlarının desteklenmesi gerektiği ve ancak bu yoldan Batı sömürgecilerine ağır bir çarpıda bulunulabileceği düşüncesini savunmuş ve kongreye kabul ettirmiştir. Buna göre Türkiye'ye yardım etmek gerekiyordu. İngiliz murahhasları buna karşın durum almışlar, ancak kendilerine Türkler'in bir buçuk yıldan beri emperyalistlere karşı kahramanca çarpıştıkları söylenilmiş ve kongre bu savaşın Rusya için büyük bir yardım teşkil ettiğini anlayarak bu yönü kabul etmiştir. Çiçerin buna rağmen yardımın yapılmasını Ermenistan'a toprak vermemize bağlayarak baskıda bulunmak istemiştir. Ancak bu tutumunu devam ettirememiştir, çünkü o devirde, daha sonra Stalin zamanında olduğu gibi, Rus hükümeti üçüncü Enternasyonal'a egemen değildi, belki onun kararlarına uymak zorundaydı.

⁴² Bunlar 1) 13 Ocak 1918'de Pravda'da yayınlanan 13 sayılı Dekre; 2) Çiçerin'in Mustafa Kemal'e yazdığı 2 Haziran 1920 günlü mektup ve 3) yine Çiçerin'in aynı yılın Ağustos sonunda Bekir Sami Kunduh'a açıkladığı demin andığımız istektir.

rında olduklarına göre bu bir fark yapmazdı, Ermenistan'a verilecek ülkeler günün birinde Ruslar'ın eline düşecek demektir.

d) *Türlü Olaylar ve Ermenistan'la Savaş :*

Yusuf Kemal Tengirşenk yolda iken bir Rus elçilik kurulu Ermeni denetlemesi altına konulmuş, ancak onlarca henüz kesin olarak ele alınmamış olan Nahcivan - Bayezit yoluyla Eylülün ilk haftasında Erzurum'a gelir. Başında işgüderlik edecek olan başkâtip Opmal vardır, yanında Türk olan asker ataşe Bakirof (Bakiroğlu) bulunmaktadır. Bir milyon ruble altın (118-120 bin altın lira) getirmişlerdir, bu paranın yarı kadarı Doğu cephesinde alkonulur ve üstü Ankara'ya gönderilir. Bu gösteriyor ki Sovyet Hükümeti üçüncü Enternasyonal'in kararını kısmen yerine getirmek lüzumunu duymuştu ve bizim de gönlümüzü almak istiyordu.

9 ve 13 Eylül arasında Ermeniler'le birliklerimiz arasında türlü çarpışmalar olur. Ermenistan savaşına nasıl ve ne gibi koşullar içinde, İngilizler Batum'dan çekildikten ve onlarla Ruslar arasının Eylül içinde açık biçimde bozulmasından sonra başlanıldığını Belleten'de (C. XX, sayı 80, S. 667-699, Ekim 1956) anlatmıştık burada tekrarlamayacağız. 28 Eylülde Türk ilerlemesi başlar ve bir gün sonra Sarıkamış alınır, bunun üzerine bir aya yakın bir duraklama olur; Kars 30 Ekimde alınacaktır.

e) *Rus isteklerinin Ankara'da doğurduğu tepkiler :*

Moskova'dan dönen Yusuf Kemal Tengirşenk Eylülün ikinci yarısında Trabzon'a varmış ve antlaşma tasarısı ile birlikte Rus isteklerini telle Ankara'ya bildirmişti. Doğal olarak hemen Ankara'ya gelmesi istenilir, o da gelir.

O sıralarda Batı Anadolu'da durum ağır olageldiği gibi (Yunan 29 Ağustosta Uşak'ı almıştı ve daha ne yapacağı bilinmiyordu) Zile'de ikinci ayaklanma (7 Eylül) ve Konya'nın büyük ayaklanması (3 Ekim) olmuş ve güçlkle bastırılmıştı. Bu koşullar altında Ankara'da Bakanlar Kurulunda bir iki üye bir takım zaaf belirtileri göstermiş ve büyük ölçüde yardım karşılığında Rus isteklerine boyun eğme eğiliminde olanlar bulunmuştur. Bu akım Mustafa Kemal'in çetin durumuyle önlenilmiştir. Büyük Millet Meclisinde de Rus isteği ağır bir tepki görmüştür. Siyasal çevre ve kişilerin açığa vurdukları düşünceler şöyle toplanabilir :

Rusya'nın Ermenistan'ı büyötmeye bu kadar önem vermesi orayı da az sonra Rus federasyonuna sokmak istemesindedir —Ha Deli Petro, ha Sovyet Rusya!— Van, Bitlis ve Erzurum'da üç milyon Müslüman'a karşı beş bin Ermeni yoktur, oraları nasıl Ermenistan'a verilebilir? —Lehistan ve Vrangeli ile olan savaşlar yüzünden Sovyetler orasını kendileri için istemiyorlar ancak bu dertlerden kurtulunca daha sert davranabilirler— Bolşevikler düşüp Menşevikler işbaşına gelse antlaşma hükümsüz kalır amma vilâyetlerimiz elden gitmiş olur —Bu isteğın kabulü bizi Sèvres'i kabul etmiş olan İstanbul Hükümeti'nin durumuna düşürür ve bizim artık bu ülkede yerimiz kalmaz— Ruslar bizimle Doğu ülkeleri arasına kordon çekmek istiyorlar ve onların istekleri Avrupalılar'ınkine benziyor, Sèvres ile bu Rus isteğı arasında fark yok. —Rusya bize muhtaçtır, sert karşılık versek de bizden ayrılmaz— İngiliz panislâmizm ve Rus da panturanizm yüzünden bize düşman— Misakı Millî sınırları üzerinde direnmeliyiz.

Moskova'dan gelen Y. K. Tengirşenk de Rusya'nın o günkü Ermeni ve Gürcü Hükümetleri'ni devirip bu ülkelerin başına komünist hükümetler getirmek kararında olduğunu açıklamıştı.

O sırada bir haber de yayılmıştı. Süleyman Şefik Paşa, Damat Ferid'in Harbiye Nazırı bulunduğu sırada, 57 inci tümen komutanına, onu İstanbul Hükümeti'nin yanına çekmek amacıyla gönderdiği bir telde İzmir'in geçici olarak Yunanlar'a işgal ettirildiğı ve biz Van ve Bitlis vilâyetlerini boşaltıp Ermeniler'e verince Yunanlar'ın İzmir'den çıkacaklarını bildirmişti. Rus önergesinin de bu işle ilgili olduğu söylenilmekteydi.

Bu sırada Ruslar'dan askerce yardım istenilmiş olması yönü de tenkit edilir. Mustafa Kemal'ce buna verilen karşılık, bizim ancak Türk ve Müslüman askerini kabul etmeyi düşündüğümüz, gelenlerin bizi değil bizim onları yutacağımız, yolunda olmuştur. Nasilki Komünistleştirilmiş Türk tutsaklarından kurulmuş bir tabur yurda gelince erlerin ilk işi köylerine dönmek olmuştur.

Hükümet 21 Ekim 1920'de Moskova'da bulunan Bekir Sami Kunduh'a Ermenistan'a toprak verilmeyeceğini bildirir.

f) *Rusların Bizden Ermenistan için toprak istemekten vaz geçmeleri ve Y. K. Tengirşenk'in başkanlığında yeni bir kurulun Moskova'ya gitmesi :*

Ne Ermeniler, ne Ruslar, ne de Batılı Devletler Türk ordusunun Ermenistan'ı kolaylıkla ezebileceğini sanmıyordu. 30 Ekim 1920'de

Kars, 7 Kasım'da Gümrü alınır ve Ermeniler'de dayanmak gücü kalmadığı anlaşılır. Bunlarla barış görüşmeleri yapıldığı sırada Ruslar'ın baskısı ile Azerbaycan Komiserler Kurulu Başkanı Neriman Nerimanof⁴³ bir bildiri yayımlayarak ahalisinin büyük çoğunluğu Türk olan Zengizor, Nahcivan ve Karabağ'ı Ermenistan'a armağan ettiğini bildirir (1 Aralık 1920). Buraların 1918 yılında genel savaş sırasında Ermenistan'dan alınıp Azerbaycaan'a katılmasında Türk ordusunun payı büyük olmuştur.

Bu armağan Ermeniler'in gönlünü alarak Ermenistan'ı komünistleştirmek isteyen Ruslar'ın işini kolaylaştırmak için yapılmıştı. Gümrü'de Türk-Ermeni barışı imzalanırken (3 Aralık) Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi işine de başlanılmış bulunuyordu. Komünist taktiği gereğince başta bir Bolşevik-Daşnak komitesi egemenliği ele alır, az sonra Daşnaklar iş başından atılıp ele başları tutuklanır veya Rusya içine sürülür ve Ermenistan da, Azerbaycan gibi, gerçekten bir Rus ili durumuna düşer; bir süre ise anılan her iki ülke güya bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti durumunda görünecektir.

Türkiye'nin direnmesi üzerine Nahcivan'ın Azerbaycan'ca korunan özgür (autonome) bir ülke olması ve Azerbaycan'ın bu koruma hakkını başka bir devlete bırakmaması Moskova antlaşmasında kararlaştırılır (m. 3 e ek 1, c). Ancak bu ülkeler Rusya içinde eritildikten sonra bu maddenin bir değeri kalmayacaktır.

Ermeniler'in kesin ezilmesinden başka Moskova hükümetini bize karşı uysal kılan ve Doğu Anadolu'da toprak istemek sevdasını bıraktıran olaylar zincirinin başlıcaları aşağıda anılmıştır :

1) Damat Ferit Paşa'nın çekilip yerine Tevfik Paşa'nın Sadrazam olması (22 Ekim 1920), onun Ankara ile temas araması ve Dahiliye ve Bahriye Nazırları İzzet ve Salih Paşaları Anadolu'ya göndermesi

⁴³ N. Nerimanof daima Türk soydaşlarına karşı Rus aleti olmuştur. 1918 yılında 30 Mart - 1 Nisan günlerinde Bakü'de Türkler ve onlara karşı işbirliği yapan Rus ve Ermeniler arasında çetin çarpışmalar olmuş ve Kızılordu ve donanmanın etkisiyle Türkler yenilip binlercesi öldürülmüş ve malları yok edilmiştir. Bu olay üzerine 25 Nisan'da Bakü'de kurulan Komünist hükümette N. Nerimanof "sosyal refah" komiseri yani bakanıdır. Daha sonra Osmanlı ordusunun Bakü'ye yaklaşması üzerine Komünistlerin kaçması sonucunda N. Nerimanof Moskova'da Dışişleri Komiserliğinde Müslüman Yakın-Doğu işleri müdürü olur. Bolşevikler 1920 Nisanında yeniden Bakü'yü alınca O, Azerbaycan Komünist Hükümeti Başbakanı yapılır.

(2 Aralık). Gerçi bunlar Batılı Devletler adına Sèvres antlaşma tasarisını hafifletecek hiç bir önerge getirmemişlerdi ve bu işde Ruslar'ı kuşkulandırıp onlarla aramızı açmak ve hattâ yorgun halk arasında belirsiz boş yere barış ümitleri doğurarak Anadolu'nun karşı koyma azmini kırmak gibi amaçların güdüldüğü de sezilebilirdi. Gerçekten de tek tük başlamış olan Rus silâh yardımı durgunlaşmıştı. Ancak buna karşılık bizim üzerimizden Padişah aforozunun kalktığı ve Batılılar'ın da izniyle İstanbul Hükümetiyle temaslar yapılmaya başlaması Ruslar'da 1920 başlarında beliren Kafkasya'da bir Türk - Batılı işbirliği ihtimalinin ufukta, ne aşama belirsiz olursa olsun, görüldüğü kuşkusunu uyandırabilirdi, nasıl ki de uyandırdı.

O sıralarda Kars'a gelen ilk Rus elçisi (o devrede siyasal temsilci deniyordu) Budu Mdivani, Ermenistan'a Türk toprakları verilmesi işinin bir yanlış anlaşmadan ileri geldiğini söylemesi üzerine İktisat Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk, Maarif Vekili Rıza Nur ve Moskova Büyük Elçiliğine atanan Garp cephesi komutanı General Ali Fuat Cebesoy'dan kurulmuş bir Kurul Rusya'ya gidip bir antlaşma yapmak üzere 14 Aralık 1920'de Ankara'dan yola çıkar. Ancak Rusya'dan dönen Bekir Sami Kunduh, Ruslar'ın toprak istedikleri konusunu yeniden teyit etmesi üzerine Türk Kurulu Kars'da kalıp daha ileri gitmez. İzzet ve Salih Paşa'nın gelişinin Ruslar'da doğurduğu kuşkuyu gidermek için arada bir kaç nota alınıp verilecektir. Gümrü antlaşmasından az sonra ⁴⁴ Çiçerin bize konumuzla ilgili şu yönleri belirten bir nota gönderir ⁴⁵ : a) Rus Ermenistan'ı ile Türkiye arasında barışın ulusların kendi keskilleri seçmeleri ilkesine dayanması; b) Komünist Ermenistan Daşnak Ermenistan gibi zalim olmayacaktır ve Türk Hükümeti'nin onu iyi bir gözle göreceğini umarız; c) bunu göstermek için Türkiye'nin Gümrü sancağıyla Kars sancağının Kuzey kısımlarını boşaltacağını umarız.

Bu notada artık "Türk Ermenistan'ı" adı geçmiyordu ve boşaltılması istenilen yerler elimize yeni geçmiş yerlerin bir kısmıydı. Bununla birlikte Ankara çevreleri bunu yeter bulmazlar, çünkü ulusların keskilleri seçmek hakkı sözünün arkasından yeniden Doğu Anadolu'da referandum yapılması ve bunun için oralardan gitmiş olan Er-

⁴⁴ Bu gibi notaların günleri yolda pek karışmaktadır, bu yüzden kesin gün vermek güçtür. 12 Ocak 1921 günlü Hakimiyeti Milliye'de kısmen yayınlanmıştır.

⁴⁵ Bu notanın öbür kısımları az sonra anılacaktır.

meniler'in yerlerine dönmesi istenilbilirdi. Bu referandum da Rusya'nın isteği üzerine yapılacağından o işi denetlemeye de kalkışabilirdi. Bu düşüncelerle kesin olarak ve yazı ile Ermenistan'a Türk toprakları verilmesi isteğinden vaz geçildiği bize bildirilinceye kadar murahhaslarımız Kars'dan ileri gitmezler.

2) İleride Ankara anlaşmasını imzalıyacak olan Fransa Mebusan Meclisi Dışişleri Komisyonu sözcüsü Franklin-Bouillon 9 Kasımda İstanbul'a gelmişti ve Türkiye için daha uygun koşullarla barış yapılması işini incelediği, bundan başka bir takım ekonomik konularla da ilgilendiği duyuluyordu. Bu ayın sonlarında Fransız Bakanlarından Leygues de Sèvres'in değiştirilmesi gerektiğini açıkca söylemişti. Komünizme en karşın olan Batılı Büyük Devlet Fransa olduğundan bu yönler Ruslar'ı çok kuşkulandırıyordu. Bu etkilerle Çiçerin, Kafkas Güneyindeki bize geçen yerlerde bulunan madenlerin Fransızlarca işletileceği haberini aldıklarını ileri sürerek çetin itirazda bulunur; açığa vurduğu amaç Türkiye'yi ekonomik esarete düşmekten korumaktır (!). Genel olarak bu işdeki tutumumuz : Sizler İngilizler'le görüştüğünüze göre biz de Fransızlarla görüşebileceğimiz ilkesini ileri sürmek olur. Bir Türk - Fransız anlaşmasına varılır korkusuyla Ruslar Kafkas'a büyük çapta asker getirirler, nedenini sordüğümüzda Gürcüstan olaylarını ileri sürerler. Bu yüzden de silâh yollama işi durur. Ancak bu durum Ruslar'ı bir an önce bizimle anlaşmaya iter, dolayısıyla o bakımdan faydalı olur.

3) Birinci İnönü vuruşması (10 Ocak 1921) Batıda Yunan'la çarpışacak bir kuvvetin kurulmuş olduğunu gösterir.

Bu üç olayın etkisi altında Rus Hükümeti Ermenistan için bizden toprak istemek işinden resmen vaz geçmeği ve bunu yazı ile bildirmeyi gerekli bulur ve Budu Mdivani 14 Ocak 1921'de A. F. Cebesoy'a bu yolda bir mektup verir. Bundan başka Lenin'le Mustafa Kemal arasında mektuplaşılır⁴⁶ ve her ulusun kendi keskilini seçebileceği ilkesinin aradaki ilişkilerimizin esasını teşkil edeceği belirtilir.

Bu olaylar zinciri sonucu olarak Doğu illerimiz işi tâ ikinci genel savaşın sonuna 1945 yılına kadar kapanmış bulunur.

⁴⁶ Rus yayınlarını kovuşturanlardan öğrendiğime göre bu mektuplar henüz Ruslar'ca yayımlanmamıştır. Bizde bulunanlar Çankaya dosyalarında olmalıdır. Bunlarda "kuvvetler birliği" yani "union des pouvoirs" ilkesi üzerinde de durulmaktaydı.

Budu Mdivani'nin demin anılan mektubundan iki gün sonra 16 Ocakta Türk Heyeti Moskova'ya gitmek üzere Kars'dan ayrılır. Oraya 17 Şubatta varacaktır. B. Mdivani de 19 Şubatta Ankara'dadır ve kendisine ilk söylenen söz kesin olarak Komünist propagandası istemediğimizdir. Heyetimiz Moskova yolunda iken T.B.M.M. Hükümeti Londra Konferansına çağırılır (25 Ocak). Konferans 23 Şubatta başlar ve Padişah'ın murahhası Sadrazam Tefvik Paşa sözü T. B. M. M. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Kunduh'a bırakır. Konferansın amacı Sèvres antlaşma tasarısının pek ufak ölçüde hafifletilmesidir.

g) *Türk - Rus İlişkilerinin karşılıklı güven yoluna girmesi :*

Gümrü antlaşmasından ve Ermenistan'a Rus ordusunun girip önce ortak bir Bolşevik - Daşnak ve bunun hemen arkasından yalnızca bir Bolşevik yönetiminin kurulmasından sonra ortaya çıkan yeni duruma göre Rusya'ya düşünce ve amaçlarımızı bildirmeyi gerekli bulmuştuk. Bunlar : Kafkas'da Gümrü antlaşmasını uygulamak ve komşularımızla iyi geçinmek, Batılı Devletlere de Misaki Milliyi kabul ettirmekten ibaretti. Ruslar'ı çok kuşkulandıran İzzet ve Salih Paşaların Anadolu'ya gelişinin de bir şey ifade etmediği ayrıca anlatılmıştı.

Çiçerin'in bu açıklamalarımıza karşılığının Ermenistan'ı ilgilendiren kısmı yukarıda anılmıştı. Bizim siyasal tutumumuzu açıklamamıza bir karşılık olarak Rus Dışişleri Komiseri İngiltere ile yapılan görüşmeler üzerinde bize bilgi verir. Özeti aşağıdadır :

İngiltere bizimle (Rusya ile) kesin bir barış için siyasal görüşmelerden kaçınıyor ve yalnız tecim işleri üzerinde duruyor, bu amaçla yapılacak antlaşmaya da son aşama önemli siyasal hükümler koymak istiyor. Bunlara göre her iki yan, ötekine karşı edimsel olarak veya propaganda yoluyla zarar verecek her türlü davranıştan sakınacaktır; hele Rusya İngiliz İmparatorluğu'nun bütün kısımlarında ve Kafkas, Anadolu, İran, Afganistan ve Hindistan'da bu gibi propagandalara yardım etmeyecek ve kendi uyruklarına da bu işi yasak edecektir.

Çiçerin, Rusya'nın kabul edebileceğinin ancak şu olduğunu eklemektedir : İleride, Rusya ile İngiltere arasında yapılacak siyasal antlaşmada, her iki yanın birbirleri ülkelerinde veya onların dışında düşmanca girişit ve propagandalarda bulunmaktan karşılıklı olarak vaz geçeceklerinin bir ilke olarak tespiti.

Bu demekti ki eğer : İngiltere Rusya ile yalnız tecim işleri için değil, genel bir siyasal antlaşma yapar, yani Bolşevik rejimini resmen

tanırsa, Rusya bize yardımdan vaz geçeceği gibi her yönde İngilizlere karşı kıskırttığı devrimcileri yüzüstü bırakacaktır. Çiçer'in bunun böyle anlaşılacağını sezdiği için İngiltere'ye karşı yapılacak böyle bir üstenmeye rağmen Türkiye'ye ve bütün acun devrimcilerine el altından yardım edilmeye devam edileceğini bize sözle duyurur.

Ne de olsa bu nota alış verişi —ki devam edecektir— arada bir açıklık havası yaratır.

O sırada Türk Hükümeti Rusya'ya gelen İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin davranışlarından çok sıkılıyordu. Meselâ Cemal Paşa 3 Haziran 1920'de Rusya'dan Mustafa Kemal'e gönderdiği bir mektupta Çiçer'in Doğu ve Güney Anadolu'da referandum isteyen bir gün önceki notasını pek beğendiğini yazmıştı.

Bu gibi bir çok etken dolayısıyla İttihat ve Terakki Paşalarının T. B. M. M. Hükümeti adına söz söylemeye yetkili olmadıklarını açıklamak gerekir.

h) *Londra Konferansı sırasında Türk-Rus İlişkileri (Şubat-Mart 1921)*

Bu konferansa çağırılmamıza dek, bizim Fransızlar ve Rusya'nın İngilizler'le, öbür yanca pek açıkca bilinmeyen temas ve görüşmeleri oluyordu. Konferansa çağırılmamız bizim hem Fransız hem de İngilizler'le temasımızı sağlamıştı. Bu yön Rusları çok kuşkulandırır. Türk Hükümeti de o sırada Batı ile anlaşamayacağını bildiğinden ve dürüst davranmak istediğinden dostluk kuracağı Rus Hükümeti'nin kuşkularını hafifletmeyi doğru bulur. Bu düşünce ile anılan Konferansla ilgili olarak gerek İstanbul Hükümeti gerek Batı devletleriyle yapılan yazışmalar Moskova'ya bildirilir.

Buna Çiçer'in 8 Şubatta 1921'de teşekkür eder ve karşılık verir⁴⁷. Özeti aşağıdadır :

Başta Türk kahramanlığı övülür, iki yanın birbirine olan bitenleri bildirmesinin faydaları üzerinde durulur ve Rus-İngiliz görüşmeleri üzerinde yeniden şu açıklamalar yapılır : İngiltere ile yapılan görüşmelerde henüz bir sonuca varılmamıştır, çünkü Londra Hükümeti yapılacak olan tecim antlaşmasının girişinde her yerde ve bu arada Anadolu, İran, Afganistan ve Hindistan'da İngiliz menfaatlerine aykırı davranışlardan sakınmamızı istemiştir.

⁴⁷ Ana çizgileri 20 Şubat 1921 günlü Hakimiyeti Milliye'de yayınlanmıştır.

Buna karşı Çiçerin, Rusya'nın şu istekte bulunduğunu notasında bildirir : "İngiltere de, Rusya Hükümeti ile eski Rus İmparatorluğu parçalarından olup, ulusların kendi keskilleri kendileri seçmeleri ilkesi gereğince bağımsız bulunan devletlerin⁴⁸ menfaat ve güvenlerine karşı herhangi biçimde davranış ve propaganda da bulunmaktan sakınacaktır. Aynı zamanda, Japonya, Almanya, Polonya, Macaristan, Yunanistan ve Yugoslavya Hükümetleri'nin Rusya'ya karşı herhangi bir davranışına yardım etmeyecek ve Rusya'nın öbür devletlerle olan ilişkilerine karışmayacaktır. Her iki yan İran, Afganistan ve T. B. M. M. Hükümetleri'nin bağımsızlık ve bütünlüklerine saygı gösterecektir".

Bu yeni durumun daha öncekinden başkaldığı Rusya'nın tecim antlaşmasında da Türkiye ve Doğu devrimcilerinden elini kesmeyi kabul ettiğini ve buna karşı İngiltere'nin İran, Afganistan ve Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğüne saygı göstermesini istediğidir. Ancak Türkiye'ye Sèvres antlaşması yüklenilmek istenildiğine ve Rusya bunun hükümsüz olduğunun ilânını İngiltere'den istemediğine göre bizimle ilgili hüküm bir laftan ibaret kalmaktadır. Bunu bildiği için Çiçerin, Ankara'da Budu Mdivani yolu ile, ve Moskova'da Murahhaslarımıza, her ne olursa olsun Rus-İngiliz tecim antlaşmasına rağmen Türkiye'ye ve Doğu devrimcilerine (Hindistan v. s.) yardım edileceğini sözle tekrarlar.

Bu yolda siyasal notalar alınıp verilirken Ruslar'ın Azerbaycan'daki zulümleri gitgide Anadolu'da duyulur ve bu Türk ülkesinin bağımsızlığı masalının foyası belirir. Bu da sinirlilik yaratmaktadır. Bu durumu, Hakimiyeti Milliye'de, 27 ve 28 Şubat 1921 günlü iki baş yazıda, Trabzon Mebusu Nebizade Hamdi açıkça anlatır.

i) *Gürcistan olayları ve Moskova antlaşmasının imzalanması :*

1921 yılı Şubatının ikinci ve Martının ilk yarısının bizi ilgilendiren başlıca olayları şunlardır : a) Moskova'da Yusuf Kemal Tengirşenk'in başkanlığındaki Kurulun Ruslarla görüşmeleri; b) Londra'da Bekir Sami Kunduh'un başkanlığındaki Kurulun Batı Devletleriyle yaptığı görüşmeler; c) Ruslar'ın Gürcistan'a saldırıları, bizim de Ardahan'la Artvin'i Rus eline düşmeden almamız ve kısa bir süre

⁴⁸ Çiçerin'in ne ölçüde pervasızca gerçek durumu tahrif ettiği Azerbaycan, Ermenistan, Tataristan ve sair ülkeleri bağımsız göstermesiyle açıkça belirmektedir.

için Batum'a girmemiz; d) Rusya'daki kıtlığın doğurduğu memnuniyetsizliğin Kronştad'da bir ayaklanma biçimini alması ve Hükümetin komünist ilkelerini bir süre için uygulamaktan vaz geçmesi; e) İngiliz-Rus tecim antlaşması görüşmeleri.

Moskova antlaşması bu olayların etkisi altında imzalanmıştır.

Sovyetlerin kuşkusunu kabartan en büyük olay Londra'da üç büyük Batılı Devletle ayrı ayrı imzalanan anlaşmalardır⁴⁹. Bunların tam niteliği öğrenilmeden ilk ajans haberleri üzerine Budu Mdivani bu yazara⁵⁰ gelip büyük bir kaygı içinde bilgi istemiş ve bu niteliği öğrenince Mustafa Kemal ile T. B. M. M.'inin bunları kabul etmeyeceğini anlayarak rahatlamıştır.

Ancak Türk Heyeti Londra'dan Paris'e geçip orada Bekir Sami Kunduh ve Hüsrev Gereade'nin buldukları bir çay toplantısında, Franklin-Bouillon, bir kaç Fransız Senatörü, Azerbaycan'ın Müsavat ve Gürcistan'ın Menşevik partileri ileri gelenleriyle buldukları Moskova'da duyulunca kaygı son aşamayı bulmuştur. Belki o sırada Sovyetler orada neler konuşulduğunu daha öğrenmemişlerdi, ancak toplantının yapılmış olması kendi başına onlar için korkutucu bir olaydı. Az sonra konuşulanların Misakı Millîmiz Batılılarca kabul edilip gerçekleştirilmesi şartıyla bir Kafkas konfederasyonu kurulmasıyla ilgili olduğu Paris'teki Kafkaslı çevreleri içinde bulunan casuslar yoluyla Ruslar'ca öğrenilince Moskova'nın kaygısı büsbütün artar, ancak o sırada artık Türk-Rus dostluk antlaşması imzalanmış bulunur.

İşin özeti şudur : 1921 Martında, Churchill ile General (sonra Mareşal) Sir Henry Wilson'un 1919 başlarında, yani daha Yunan İzmir'e çıkmadan ve Ruslar Kafkas'a girmeden düşündüklerini ve Lloyd George'a kabul ettiremediklerini, Fransızlar büyük bir hafiflikle yeniden ele almış ve Türk Murahhaslarının bir kısmıyla bunu konuşmak vesilesini yaratmışlardır.

Bu siyasanın artık yürütülemeyeceğini anlayan Mustafa Kemal, bunun yürütülmesini mümkün gören Bekir Sami Kunduh'la bu yolda tartıştıktan sonra Batı ile anlaşma kapılarını kapatmış olmamak için ona, doğal olarak Kafkas konusunu hiç anmadan, Misakı Millîmize

⁴⁹ Bunlar bir kaç yerde ve bu arada özetleri "Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti" adlı eserimizde yayınlanmıştır (1938 basımı, S. 82 v.d.).

⁵⁰ O sırada bu yazar Hariciye Vekâleti Umur-u Siyasiye Müdürü bulunuyordu.

uygun bir anlaşma yapılacağına inandığına göre bu yolda gereken çevreleri yoklamakta serbest olduğunu 19 Mayıs 1921 günlü bir mektupla bildirmiştir⁵¹.

Bayan Halide Edip Adivar “Türk’ün Ateşle İmtihanı” adlı eserinde (s. 191 v. d.) B. S. Kunduh’un bu yoldaki inançlarının izleri görünür⁵².

Gürcistan olayları da Moskova Konferansını çok etkilemiştir. Az önce dediğimiz gibi XI inci Kızılordu’nun bu ülkeye el koymaya başladığı sırada biz de Gürcü Hükümetiyle yaptığımız bir sözlü anlaşma ile Ardahan ve Artvin’e el koymuş ve Batum için de bunu kararlaştırmış ve oraya ufak bir birlik de göndermiştik. O sırada anılan Kızılordu’da siyasal komiser olan Orijenekidze, K. Karabekir’e bir tel çekip⁵³ Moskova’da Türkiye’nin Gürcistan’dan istediği yerlerin çoğunun ona verilmesi kararlaştırıldığını bildirir ve orada kabul edilen sınırı geçerek Batum’a girmememizi ister. XI inci Kızılordu Komutanı da K. Karabekir’e bir tel çekerek Batum, Ahıska ve Ahılkelek’in Gürcistan’da kalmak üzere Artvin ve Ardahan sancaklarının bize verildiğini bildirir.

Ruslar, çok kullandıkları bir taktiği bu işde de uygulayarak Moskova’daki Heyetimizin telgraflarını uzun geciktirmelerle bize ulaştırmakta, böylelikle murahhaslarımızı yönergesiz bırakarak onlardan daha iyi koşullar sağlamaya çalışıyor, bizler de Ankara’da habersiz bekliyorduk. Bu durum yüzünden Batum’a ufak bir birliğimiz girmişti, orada Bolşevik ve Menşevik Gürcüler bir olarak onu son erine kadar öldürürler. Ahıska ve Ahılkelek ise Misakı Milli’ye sınırları içinde değillerdi.

Bu hava içinde 16 Mart 1921’de Moskova antlaşması imzalanır. Ve metnini bildiren Heyetimizin uzun teli hemen bize ulaştırılır. Amaç Batum’a yeniden kuvvet göndermemizi veya Gürcistan’da daha çok ilerlememizi önlemektir.

⁵¹ Bk. Nutuk, II, 112 v.s.

⁵² Anılan eserde Bekir Sami Kunduh için şöyle denilmektedir: “Bir gün evime gelerek, bir vesikanın tercümesini istedi. Bu, Mister Lloyd George ile yaptığı hususî bir mülakatın şifahî bir kopyesiydi. Bunun içinde Bekir Sami Bey’in sulh arzuları ve Türkiye’nin Yunan ordusundan tahliye edilmesi vardı. Bekir Sami Bey’in kanaati İngilizlerin savaşı durdurup Yunanlıları geri çekecek kudrete sahip olduklarıydı.”

⁵³ 14 veya 15 Mart 1921 günlü olması gerekir.

Antlaşmada Batum için (m. 2) şunlar denilmektedir : 1) Her cemaatin dinsel ve kültürel haklarını sağlayacak ve halkın isteğine uygun bir toprak tasarruf hukuku kurulmasını mümkün kılacak geniş bir yönetim özgürlüğü temin edilmek; 2) Türkiye'nin Batum limanı yoluyla gümrük vermeden, hiç bir güçlüğü uğramadan ve vergi ödemek zorunda olmadan her türlü mal transiti hakkı olmak koşuluyla Batum sancağı, kenti ve limanı üzerindeki hükümlerlik (suzeraineté) hakkını Türkiye Gürcistan'a bırakır.

Bu maddeyi de Nahcivan'la ilgili madde için yaptıkları gibi Bolşevikler çok geçmeden uygulamaz olurlar.

Böylelikle bir yılı aşan çaba ve çekişmeler sonunda aynı düşmanlarla çarpışmak zorunluğunda bulunan Türkiye ile Rusya arasında bir dostluk antlaşması yapılabilir ve Ruslar Doğu Anadolu üzerindeki ihtiraslarından resmen vaz geçmek zorunda kalırlar. Bu Türk azim ve metanetiyle bir takım başarılarının sonucu sayılmalıdır. Kurulan dostluk kuşkulu ve çekişmeli havayı büsbütün ortadan kaldırmamakla birlikte bize bir takım yardım sağlar ve Rusya'yı Frunze'nin dediği gibi⁵⁴ yalnızlıktan kurtarıp siyasasını daha güvenle yürütmesini mümkün kılar.

⁵⁴ Frunze bunları Ankara'dan dönerken Türkiye'ye gelmekte olan yeni Rus Büyük Elçisi Aralof'a Samsun bölgesinde karşılaştıkları sırada söylemiştir (Bk. Aralof Hâtıratının bu karşılaşma ile ilgili kısmına).